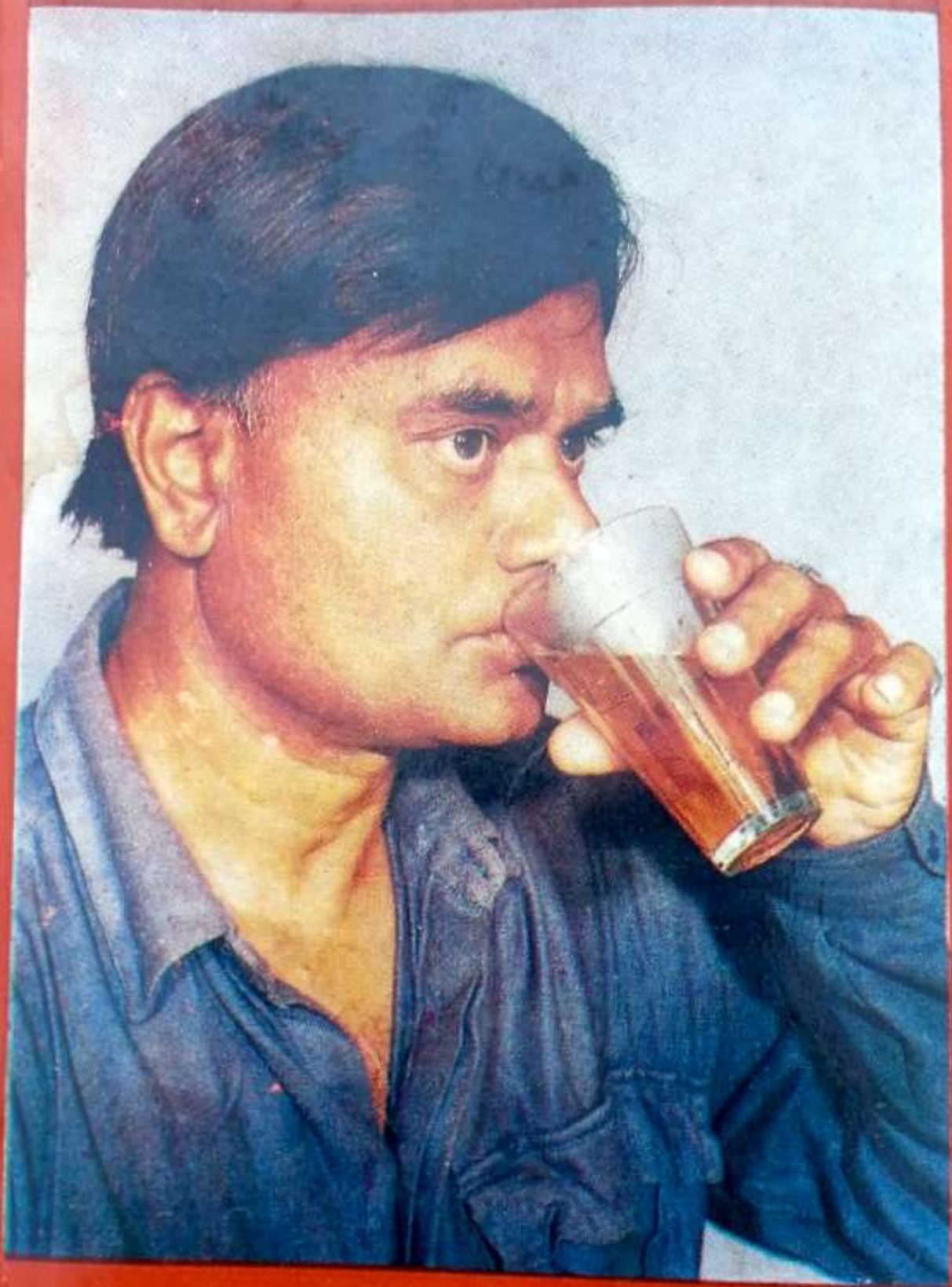

શિવામ્બુ-સેવન-૧

શોભન

આયુ પ્રકાશન

આયુ પ્રકાશન - પુસ્તક ફંડ મુ'

શિવામ્બુ-સેવન

(ભાગ પહેલો)

શોભા

આયુ પ્રકાશન

૨૧૨-સર્વોદય, ખીન્ને માળ,
રિલીફ સિનેમા અને જી.પી.ઓ. વચ્ચે
સલાપસ માર્ગ, અમદાવાદ

* લેખક
શોભન

* © સર્વ હક સ્વાધીન

* પ્રકાશક :
જગદીશ વસાણી
'આયુ પ્રકાશન'
સર્વોદય, ખીજો માળ,
રિલીફ સિનેમા પાસે,
અમદાવાદ-૧
ફોન : ૨૬૨૧૧

* પ્રથમ આવૃત્તિ :
૧-૧-'૯૦

* કુલ પ્રત : ૨૧૦૦

* કિં. રૂ ૧૦-૦૦

* મુદ્રક :
રાજેશ કે. દેસાઈ
ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી,
મિરઝાપુર રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન : ૨૦૫૭૮

જેમણે
શિવામ્બુ'ના
સર્વપ્રથમ
વ્યવસ્થિત ગુણુદોષ
વિશ્વ સમક્ષ ધર્યા તેવા
શિવામ્બુ-કલ્પ'ના કર્તા
અને
આયુર્વેદના સંહિતાકારો,
નિઘંટુકારો અને મહાવેદોને
સાદર સમર્પિત...

—શોભન

વૈદ્ય શોભનનું આયુર્વેદીય સાહિત્ય

૧. અતૃપ્ત ઝંખના(ખી.આ.)(આયુર્વેદીય નવલકથા)	૪૫-૦૦
૨. અણુઅણુમાં આયુર્વેદ (આયુર્વેદ સિક્કાંત)	૩૫-૦૦
૩. અનુભવનું અમૃત (ભાગ પહેલો)(ખીજી આ.)	૧૫-૦૦
૪. અનુભવનું અમૃત (ભાગ બીજો) (ખીજી આ.)	૨૫-૦૦
૫. આપણાં ઈમજીન્સી ઔષધો (ખીજી આવૃત્તિ)	૮-૦૦
૬. આમળાં (ચોથા આવૃત્તિ)	૧૮-૦૦
૭. આયુર્વેદ અનિવાર્ય છે (ખીજી આવૃત્તિ)	૫-૦૦
૮. આયુર્વેદ-નિનાદ (આયુર્વેદનાં ગીતો)	૫-૦૦
૯. આયુર્વેદ હવે ધરધરમાં (કિશોરો માટે ખાસ)	૪-૫૦
૧૦. આયુર્વેદની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા (આયુર્વેદીય લેખો)	૪-૫૦
૧૧. આયુર્વેદીય રોડયો વાર્તાલાપ (સાત પ્રશ્નોત્તરી)	૬-૫૦
૧૨. આરોગ્ય અને ઔષધ-૧(ખી.આ.)(લેખસંગ્રહ)	૩૦-૦૦
૧૩. આરોગ્ય અને ઔષધ-૨ (લેખસંગ્રહ)	૨૦-૦૦
૧૪. આરોગ્ય અને ઔષધ-૩ (લેખસંગ્રહ)	૨૫-૦૦
૧૫. આરોગ્ય અને ઔષધ-૪ (લેખસંગ્રહ)	૨૫-૦૦
૧૬. આરોગ્ય અને ઔષધ-૫ (લેખસંગ્રહ)	૩૦-૦૦
૧૭. આરોગ્ય અને ઔષધ-૬ (લેખસંગ્રહ)	૪૦-૦૦
૧૮. આરોગ્ય આપણા સૌનું-૧ (આહાર)	૧૦-૦૦
૧૯. આરોગ્ય આપણા સૌનું-૨ (વિહાર-૧)	૭-૫૦
૨૦. આરોગ્ય આપણા સૌનું-૩ (વિહાર-૨)	૭-૫૦
૨૧. આરોગ્ય પ્રશ્નોત્તરી-૧ (એકસો એકાવન પ્રશ્નો)	૧૦-૦૦
૨૨. આરોગ્ય પ્રશ્નોત્તરી-૨ (એકસો પચાસ પ્રશ્નો)	૧૨-૦૦
૨૩. આરોગ્ય-સૂત્ર (શ્લોક અને સૂત્રોનો સંગ્રહ)	૫-૦૦
૨૪. ઊઠો ! આયુર્વેદને અપનાવો (ખીજી આવૃત્તિ)	૩-૦૦
૨૫. કમળો (કેસેટ-મેટર સહિત)	૧૦-૦૦
૨૬. ઠાકડા (પૉકેટ બુક)	૨-૦૦

૨૭. કાનના રોગો	(ખીજી આવૃત્તિ)	૧૬-૦૦
૨૮. કાનના રોગો	(સંક્ષિપ્ત)	૬-૦૦
૨૯. ગાંધીજીની આયુર્વેદ-દષ્ટિ	(પોકેટ બુક)	૩-૫૦
૩૦. ધરગથ્યુ તાત્કાલિક સારવાર	(ત્રીજી આવૃત્તિ)	૮-૦૦
૩૧. ચામડીના રોગો (ચર્મરોગ વિશે સંપૂર્ણ)		૨૦-૦૦
૩૨. ચામડીના રોગો	(સંક્ષિપ્ત)	૬-૦૦
૩૩. ઝેર તો પિવાતાં જાણી જાણી !	(ચાર ભાગ)	૫૨-૦૦
૩૪. તમે જ તમારા વૈદ્ય	(ત્રીજી આવૃત્તિ)	૫-૦૦
૩૫. તલસી	(ચોથી આવૃત્તિ)	૩-૦૦
૩૬ ત્રિકુળા	(ત્રીજી આવૃત્તિ)	૨-૫૦
૩૭. દ્રાક્ષ	(પરિચય પુસ્તિકા)	૧-૦૦
૩૮. દિવ્ય ઔષધિ-૧	(ખીજી આવૃત્તિ)	૧૦-૦૦
૩૯. દિવ્ય ઔષધિ-૨ (ચારસો વાનસ્પતિક પ્રયોગો)		૧૦-૦૦
૪૦. દિવ્ય ઔષધિ-૩ (૫૦૦ પ્રયોગો)	(ખીજી આ.)	૧૦-૦૦
૪૧. નિત્ય નીરોગી (આહારવિષયક ઉપયોગી લેખો)		૭-૦૦
૪૨. પુનઃ આયુર્વેદ પ્રતિ	(ખીજી આવૃત્તિ)	૫-૦૦
૪૩. બહેરાશ	(પરિચય પુસ્તિકા)	૩-૦૦
૪૪. રોજિંદો આયુર્વેદ	(પાંચમી આવૃત્તિ)	૧૦-૦૦
૪૫. રોજિંદા રોગો	(ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧૦-૦૦
૪૬. વાળના રોગો (ખોડો, ખરતા વાળ, ઘોળા વાળ)		૧૫-૦૦
૪૭. વાળની સંભાળ	(પોકેટ બુક)	૧૦-૦૦
૪૮. શિરઃશૂલ	(ખીજી આવૃત્તિ)	૫-૦૦
૪૯. શૂલ	(ખીજી આવૃત્તિ)	૩-૦૦
૫૦. સઘ ચિકિત્સા	(ઈમજ્-સી સારવાર)	૬-૦૦
૫૧. સફેદ દાગ	(ઘોળો કોઢ)	૧૪-૦૦
૫૨. સર્વોપયોગી ઔષધપેટી((ખી.આ.)(સોળ ઔષધો)		૩-૦૦
૫૩. સૌએ સમજવા જેવું (ઉપયોગી મનનીય લેખો)		૬-૦૦

આયુ પ્રકાશન : ૨૧૨-સર્વોદય : અમદાવાદ-૧

नरमूत्रं गरं हन्ति

सेवितं सुरसायनम् ।

मानवमूत्र गरविष(कृत्रिम विष)ने हणु छे, हमेशां सेवन करवामां आवे तो उत्तम रसायननुं क्ण आवे छे.

—मदनपाल निधंङ्क - २१७

શિવામ્બુ-સેવનના મારા અનુભવો

‘દિવ્યામૃત રસાયન:શિવામ્બુ’ નામના મારા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં મેં મારા અનુભવો મુક્ત અને તટસ્થપણે આપવાનું વચન આપેલું. એક પ્રતિષ્ઠિત વૈદ્ય તરીકે તે અનુભવો વહેલી તકે જાણવાની અનેક વાચકોએ જિજ્ઞાસા કરી મને પત્રો લખ્યા છે. ઘણાને આશ્ચર્ય પણ થયું છે. કેટલાય શિવામ્બુ-વિરોધી મિત્રો તે કારણે ગુસ્સામાં છે તેા કેટલાય શિવામ્બુ ચાહકો ખુશ છે.

સન્ ૧૯૮૭માં દિવાળી બાદ લાલ પાંચમના દિવસથી મેં સવારે એક વખત પીવા રૂપે શિવામ્બુ-સેવન શરૂ કરેલું. પ્રથમ દિવસથી ઠંડી સૂગ કે પ્રતિક્રિયા વિના જાણે વર્ષોથી પીતો હોઉં તેમ શરૂ કરી શકેલો, તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે બચપણમાં અમારે ઘેર ગાયો હતી તેના ગોમૂત્રની ગંધની ટેવ હતી, ક્યારેક તે પીતો કે જીભ પર મૂકતો. વૈદ્ય હોવાને કારણે શિવામ્બુના ગુણનું જ્ઞાન હતું. અનેક જાતની કડવી કે અસ્વાદિષ્ટ તેમજ ઊંચગંધી દવાથી ટેવાયેલ હતો અને સૌથી વધુ મુખ્ય કારણ તેા મારી આહાર-વિહારની સાનુકૂળતા હતી; કારણ કે હું વર્ષોથી તીખું, ખાટું, ખારું અને ગરમ ખાઈ શકતો નથી. માંસાહાર કે વ્યસનો સાથે મારે લગારેય પણ સંબંધ નથી. આહાર પથ્ય, ઓછો અને પ્રાયઃ મધુર લેવાનું

થાય છે તેથી મૂત્ર દુર્ગન્ધ, રંગ અને ઉત્પત્તરહિત હોવાથી કશી જ તકલીફ પડી ન હતી.

લેતાંની સાથે બે-ત્રણ દિવસમાં સ્ફૂર્તિ, શક્તિ, મન-શુદ્ધિ, રુચિ અને પાચનને લગતા સારા અનુભવ થયા.

એક વર્ષ પીવાનું (સંયોગાવશાત્ ક્યારેક અવ્યવસ્થિત) શરુ રાખ્યા બાદ અમદાવાદમાં આંખોનો ચેપી રોગ (કન્ઝકટીવાઈટીસ) શરૂ થતાં તેનાથી બચવા આંખે આંજવાનું અને નેત્રપ્રક્ષાલન પાત્રમાં ભરીને તેમાં આંખે એક મિનિટ ઝોળવાનું શરૂ કર્યું. પરિણામે તે રોગથી બચી શક્યો. ઉપરાંત નેત્રસ્નાનને કારણે દંઙિટમાં કાયદો જણાતાં આઈ ગ્લાસથી બંને આંખો ધોવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. તે સાથે મોંમાં તે દરમિયાન ડાગળો ભરવાનું પણ ચાલુ કર્યું તેથી પ્રારંભે એક બે વખત મુખપાક જેવું થઈ મટી ગયેલું.

માલિશના અનુભવ કરવાની ઈચ્છા હતી પણ તે માટે સમય કાઢી શકાય તેમ ન હોવાથી આઈગ્લાસમાં વાપરેલું શિવામ્બુ જ માથે ચોપકું છું, ચહેરા પર લગાવું છું. ક્યારેક સહેજ બંને હાથે ચોપકું છું ને એથી વધારે હોય તો પગના તળિયે ઘસું છું. -બાથરૂમના દરસ પર ઢાળી તેના ઉપર પગના તળિયાં ઘસું છું.

મારા મિત્રશ્રી અનુભાઈ શાહના પત્ની સરોજબહેન શાહને શિરઃશૂળમાં નાક વડે પીવાથી ઘણી રાહત થતાં મેં પણ છએક માસથી થોડું નાકેથી પીવાનું શરૂ કર્યું.

છે. આ બધા આંતરબાહ્ય ઉપયોગથી નીચે પ્રમાણે કાયદાં થયા :

૧. વાળ ઉપર અને મગજ પર અસર : વાળમાં પુનઃ કાળાશમાં વધારો થયો છે. સફેદ વાળની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. વાળ હીર જેવા સુંવાળા અને ખૂબ જ મજબૂત થયા છે. ક્યારેય એક પણ વાળ ખરતો નથી. માથામાં ક્યારેય ખંજવાળ આવતી નથી. જે વર્ષ પહેલાં જાણે માથામાં સોરાયસીસ શરૂ થશે તેમ જાણાયેલું તે થોડા દિવસ ચોપડવાથી સાવ જ મટી ગયું. ટાલ સ્થગિત થઈ ગઈ અને તેમાં થોડા વાળ ઊગ્યા, માથાનો દુખાવો, ખી. પી. અને અદ્યપનિદ્રામાં રાહત થઈ છે. મનમાં શાન્તિ, સાર્ત્વિકતા અને સ્વસ્થતાનો જાણે અનુભવ થાય છે.

૨. ચહેરા પર અસર : મોં પર સવારે ચોપડવાથી ચહેરાનું તેજ અને લાલાશ વધ્યા છે. ચહેરા ભરાવદાર થયો છે. જમણા ગાલ પર સહેજ ઝાંખો કાળો ડાઘ (વ્યંગ) હતો તે લગભગ દૂર થઈ ગયો છે. મારા મિત્રશ્રી સુકુમાર વસાવડાના ચહેરા પર ચોપડવાના સારા અનુભવ પરથી મેં ચોપડવાનું શરૂ કરેલ. (અર્ધા કલાક બાદ સ્નાન થાય છે.)

૩. મોં તથા ગળા પર અસર : નેત્રસ્નાન દરમિયાન એક મિનિટ કે થોડો વધુ સમય કાગળો (ગંદૂશ) ભરવાથી ગળામાંથી ચીકાશ નીકળી જાય છે. દાંતમંજન કર્યું હોય તેવા દાંત-મોં સાફ થાય છે. રુચિ વધી છે.

સ્વર સારો થયો છે. (જે કે શિવામ્બુ ઉષ્ણ ન પડે તે માટે તે બાદ અર્ધા કલાકે મૂઠી કાળી દ્રાક્ષ અનુપાનરૂપે ખાઉં છું તેણે પણ સ્વર-સુધારણામાં મદદ કરી હશે.)

૪. પાચનતંત્ર પર અસર : કેવળ સવારે નરણા એક કપ જેટલું શિવામ્બુ પીવાને કારણે પાચનક્રિયા પર ધણી જ સારી અસર થઈ છે. રુચિ અને પાચન વધ્યા છે. ખોરાકનું પ્રમાણ વધ્યું છે. માફક ન આવતાં આહાર દ્રવ્યો પણ માફક થવાં લાગ્યાં છે. શરૂઆતમાં તે તીક્ષ્ણાગ્નિ, ભસ્મકાગ્નિ કે પરિણામશૂળતા દરદની જેમ ભૂખ લાગતાં કાઈ મીઠી વસ્તુ પેંડા, પકવાન, સૂકા મેવો વગેરે ખાવાં જ પડતાં. ભોજન અને નાસ્તાની સંખ્યા દિવસમાં પાંચ-છ વખત થઈ જતી ! સ્વ. નટવરલાલ માળવીને અનુભવ થયો હતો તેમ જીવનમાં પહેલી જ વખત ભૂખની તીવ્રતાનો ખ્યાલ આવ્યો. ખાધું તે તુરત 'સ્વાહા' થઈ જતું. ચાલુ દરદી તપાસવાનું છોડી કચારેક તે અધવચ્ચ કાંઈ ખાઈ લેવા દોડવું પડતું !

૫. વજન પર અસર : ઉપરોક્ત આહારવૃદ્ધિ અને પાચન વધતાં જીવનમાં પહેલી વખત જ વજન વધ્યું. ૧૬ વર્ષની ઉંમરથી ૪૬ થી ૪૮ કિલો નક્કી થઈ ગયેલું વજન ૫૪-૫૫ સુધી પહોંચ્યું. તેમાં અશ્વગંધા, શતાવરી જેવાં અનુપાને થોડી સહાયતા કરી હશે. જે કે શિવામ્બુસેવન પહેલાં પણ આવાં ઔષધો તે લેતો જ હતો.)

૬. શરદી દૂર થઈ : શરદ-હેમંત અને શિશિર-

વસંતના ઋતુસંધિ સમયે ઘણાં વર્ષથી શરદી થયા કરતી. ડી. ડી. ટી., ટર્પેન્ટાઈન તેમજ ઊંચ અતરો કે તેલોની તુરત એક્ઝિક્ટ શરદી થઈ આવતી. પછી અવ્યવસ્થિત આહાર-વિહારના સંયોગને કારણે કાખૂમાં આવતાં વાર થતી, ઉધરસ થતી અને પુષ્કળ કફ પડતો, ક્યારેક જાણે શ્વાસનું પૂર્વરૂપ હોય તેવું લાગતું. શિવામ્બુ પાન-નસ્ય બાદ અઢી વર્ષથી શરદી થઈ નથી. થાય તો હવે અર્ધા કે એક જ દિવસમાં શિવામ્બુના વધુ સેવનથી અને નાસાપાનથી મટી જાય છે.

૭. અમ્લપિત્તમાં આરામ : ત્રીસેક વર્ષથી અમ્લપિત્તનું દરદ હતું. શ્રીષ્ઠ શરદમાં તેને કારણે સખત પિત્તજ શિરઃશૂળ થતું. તેમાં પણ લગભગ ૮૦ ટકા જેટલો આરામ થઈ ગયો છે.

૮. બ્લડપ્રેસર સાવ મટ્યું : ચારપાંચ વર્ષથી ખાસ કરીને ઉનાળામાં અમ્લપિત્તના અનુસંધાનમાં બ્લડપ્રેસર વધી જતું કે ઘટી જતું. તેમાં ઉપરનું ૧૭૦/૧૩૦ અને નીચેનું ૮૦/૬૦ સુધી પણ આંક ગયેલો. પરંતુ શિવામ્બુસેવન શરૂ થયા બાદ અઢી વર્ષમાં સાવ જ નોર્મલ રહે છે. શિરઃશૂળ કે અમ્લપિત્ત થોડા પ્રમાણમાં ક્યારેક જણાય ત્યારે પણ નથી હોતું!

૯. ઊંઘમાં સમતા : મારા શારીરિક અને માનસિક બંધારણને કારણે મારી ઊંઘ ઓછી અને આછી હતી. શિવામ્બુસેવન બાદ તેમાં વધારો થયો છે. ઊંઘ તુરત અને ઘસઘસાટ આવે છે તેમાં વિક્ષેપ ઘણો ઓછો થયો છે.

૧૦. પ્રોસ્ટેટમાં ક્ષયદો : પચાસ વર્ષની ઉંમર બાદ પ્રોસ્ટેટ વધવાની શક્યતાથી બહુમૂતતા, મૂત્રાવરોધ, રાત્રે વધુ મૂત્રત્યાગ વગેરે તકલીફોનો પ્રારંભ થયેલો પરંતુ શિવામ્બુ લેવાથી તેમાં સારો કાબૂ આવી ગયો છે.

૧૧. પથરી નીકળવામાં સહાયતા : જમણી કિડનીમાં મને બે નાની પથરી થઈ હતી. તેની આયુર્વેદીય અવ્યવસ્થિત સારવાર લીધેલી. તેથી તે શિવામ્બુથી જ નીકળી છે તેમ સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ ન કહી શકાય. પણ તેમાં સહાયક અવશ્ય થયેલ હશે તેમ માનું છું.

૧૨. ત્રાંસી આંખમાં ચમત્કારિક પરિણામ : મારી બે વર્ષની ઉંમરે મને સખત તાવ આવવાથી આંચકી આવેલી અને તેમાં મારી જમણી આંખ ખેંચાઈ ગયેલી. કેવળ બે પાંચ ટકા જ દષ્ટિ હતી. સામે કાઈ બેકું હોઈ તેને ઓળખી શકતો ન હતો. મારી પાંચ આંગળી પણ બરાબર જોઈ શકતો ન હતો. શિવામ્બુથી નેત્રસ્નાન ચાલુ રહેવાથી અચાનક તેમાં ક્ષયદો જણાયો. જમણી આંખમાં ત્રીસેક ટકા જેટલી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે ! દૂરથી મોટા અક્ષરો પણ વાંચી શકું છું અને હથેળીની નાની નાની રેખા પણ જોઈ શકું છું ! એવો લાલ મેળવવા માટે મેં નેત્રપ્રક્ષાલનનો પ્રારંભ કર્યો જ ન હતો અને શિવામ્બુ-ચિકિત્સકોએ કયાંય બાવન વર્ષની આ જૂની ખોડમાં સુધારો થયો હોય કે થઈ શકે તેનો સ્વીકાર કર્યો નથી. સાવ અસાધ્ય રોગમાં મને આ પરિણામ મળ્યું તેને હું શિવામ્બુની દિવ્યતાનો ચમત્કાર જ કહી શકું. મારી

કાંબી આંખે ચસ્માના અઢી નંબર છે તેમાં પણ એકાદ કે અર્ધા નંબર ઘટ્યો હશે તેવું મને લાગે છે. કારણ કે ચસ્મા વિના પણ તેનાથી હવે વાંચી શકું છું! મને લાગે છે કે બંને આંખોમાં દિનપ્રતિદિન સુધારો થતો જ જશે.

૧૩. અન્ય ક્ષાયદો : ઉંપરોક્ત સ્પષ્ટ પરિણામ ઉપરાંત શિવામ્બુ સેવનથી મને કબજિયાતમાં ક્ષાયદો જણાયો છે. તવચા પર કયાંય ખંજવાળ આવે કે ચર્મરોગ દેખાય તે લગાડવાથી તેમાં રાહત અનુભવી છે. સઘપણ, વાગવું, છોલાવું વગેરેમાં કેવળ ખેચાર દિવસ શિવામ્બુ લગાડવાથી આરામ થઈ જાય છે. કાનની કોઈ તકલીફમાં ટીપાં નાખવાથી તરત જ પ્રશ્ન હલ થઈ જાય છે. કોઈ અંગમાં દુખાવો થાય ત્યાં ચોળવાથી સારું પરિણામ આવે છે. શિવામ્બુસેવન બાદ કોઈ પણ ઋતુજન્ય કે સંક્રામક રોગનો ભય લાગતો નથી. સ્વાસ્થ્ય અને રોગ નિવારણનો જાણે વિશેષ ઉત્તરણી લીધો હોય તેવી ધરપતનો મનમાં અનુભવ થાય છે. સમયના અભાવે ઇચ્છા છતાં શિવામ્બુ-અભ્યંગનો ખિલકુલ અનુભવ કરી શક્યો નથી.

૨૫ વર્ષથી હું આયુર્વેદ ક્ષેત્રમાં ઝોતપ્રોત છું. અનન્ય શ્રદ્ધા ધરાવું છું. હજારો દરદીને આયુર્વેદીય સારવારથી સાજા કર્યા છે. સેંકડો ઔષધોના ગુણદોષ મેઠે છે. છતાં એક જવાબદાર વૈદ્ય તરીકે મારે મુક્ત રીતે વાચકો અને શિવામ્બુ ચાહકો આગળ કબૂલવું જોઈએ કે શિવામ્બુસેવન એ આયુર્વેદની એક શાખા હોવા છતાં તે અનેક રોગોમાં વધુમાં વધુ અને વ્યાપકમાં વ્યાપક

પરિણામદાયી ઔષધ છે. જો કે સમયના અભાવે મેં અન્ય દરદીઓને શિવામ્બુ સારવાર આપવાનું કે સલાહ આપવાનું હજુ શક્ય નથી. કરું તો, શ્રી આર્મ્સ્ટ્રોંગ જેવા જ અનુભવો થાય તેની મને ખાતરી છે.

*

શિવામ્બુ-સેવનના આ પ્રથમ ભાગ ઉપરાંત ખીબત ત્રણ ભાગમાં મેં શિવામ્બુ વિષે ખૂબ જ લંબાણથી વ્યવસ્થિત તથા ઊંડાણથી ચર્ચા કરી છે. તે વાંચીને શિવામ્બુ પ્રત્યે તો વાચકોને સન્માન વધવાનું જ છે પણ આયુર્વેદના સિદ્ધાન્ત પ્રત્યે પણ સન્માન વધશે જ.

આ ચારેય ભાગના સારાંશ રૂપે 'શિવામ્બુ સારાંશ' પુસ્તક પણ મેં તૈયાર કર્યું છે જેથી ટૂંકમાં અને ઓછા ખર્ચમાં જરૂરી જ્ઞાન મેળવવું હોય તે મેળવી શકે. તેની એક કલાકની ઓડિયો કેસેટ પણ પ્રગટ કરી છે.

આવરણ ઉપર શિવામ્બુ-સેવનનો ફોટો આપનાર શ્રી અજિત સોલંકી મારા દરદીમાંથી મારા મિત્ર બનેલા છે. ૨૦ વર્ષથી શિવામ્બુસેવન કરે છે ત્યારથી કદી બિમાર પડ્યા નથી. દવા પાછળ એક પાઈ પણ ખર્ચ નથી. ફોટો આપવા બદલ તેમનો આભાર વ્યક્ત કરું છું.

‘આયુ સેન્ટર’

૨૧૨-સર્વોદય, અમદાવાદ-૧

—શોભન

૧૨-૧૨-'૮૯

शिवाम्यु-सेवन

(भाग पहलो)

—शालन

શિવામ્બુ-સેવન

(ભાગ પહેલો)

૧. શિવામ્બુ...	૧ થી ૨
૨. શિવામ્બુ-પર્યાય...	૩ થી ૬
૩. શિવામ્બુનું સર્જન...	૭ થી ૧૭
૪. શિવામ્બુમાં સતત પરિવર્તન...	૧૮ થી ૩૦
—શિવામ્બુ પર આહારની અસર	૧૮
—શિવામ્બુ પર વિહારની અસર	૨૪
—શિવામ્બુ પર ઋતુ-કાળની અસર	૨૫
—શિવામ્બુ પર રોગોની અસર	૨૭
—શિવામ્બુ પર ઔષધોની અસર	૨૮
૫. આયુર્વેદમાં શિવામ્બુ...	૩૧ થી ૭૮
—શિવામ્બુ...ત્રિદોષની દૃષ્ટિએ	૩૩
—શિવામ્બુ...રસોની દૃષ્ટિએ	૩૯
—શિવામ્બુ...ગુણોની દૃષ્ટિએ	૪૩
—શિવામ્બુ...વીર્યની દૃષ્ટિએ	૪૭
—શિવામ્બુ...વિપાકની દૃષ્ટિએ	૪૭
—શિવામ્બુ...પ્રભાવની દૃષ્ટિએ	૫૦
—શિવામ્બુ...અન્ય ગુણ-કર્મોની દૃષ્ટિએ	૫૧
—શિવામ્બુ...રોગહરત્વની દૃષ્ટિએ	૬૨
—સર્વમૂત્રના સામાન્ય ગુણ	૭૦
—શિવામ્બુ...ઔષધયોજના રૂપે	૭૭
૬. આયુર્વેદમાં શિવામ્બુ-ગુણ સારાંશ...	૭૯ થી ૮૦

શિવામ્બુ-સેવન

૧

શિવામ્બુ

‘શિવ’ અને ‘અમ્બુ’ એ બે શબ્દો મળીને ‘શિવામ્બુ’ શબ્દ બન્યો છે. શિવ એટલે કલ્યાણકારી. અમ્બુ એટલે જળ, પાણી અથવા પ્રવાહી. તેથી શિવામ્બુનો સરળ પર્યાય-ગુજરાતી અર્થ ‘કલ્યાણકારી જળ’ થાય. સંસ્કૃતમાં મૂત્રેન્દ્રિય અથવા લિંગનો અર્થ પણ શિવ છે. એટલે લિંગમાંથી બહાર આવતું પાણી, એટલે એ રીતે પણ શિવામ્બુ કહી શકાય. શિવ એટલે ભગવાન શંકર. ખુદ શિવે જ સ્વમુખે અમ્બુનું વર્ણન કર્યું છે, વખાણ કર્યાં છે તેથી પણ શિવામ્બુ કહી શકાય. આ કારણે તેનાં શિવામ્બુ ઉપરાંત શિવ, જલ, શિવતોય, શિવવારિ વગેરે શિવ શબ્દ સાથે પાણીના બધા જ સંસ્કૃત પર્યાય લગાડી અનેક નામ બનાવી શકાય. જેમકે, શિવવારુણી, શિવદ્રવ, શિવોદ્ધિ, શિવામૃત, શિવજળ વગેરે. ખુદ શિવે તેનું વર્ણન કરી પ્રસાદરૂપે આપણને આપ્યું છે તે કારણે તેને ‘શિવપ્રસાદ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

૧

સ્વમૂત્ર સંબંધિત સર્વપ્રથમ સાહિત્ય 'શિવામ્બુ-કલ્પ' કૃતે પ્રાયઃ પુરાણકાળમાં એટલે કે આજથી પાંચેક હજાર વર્ષ પહેલાં લખાયેલ છે. તેમાં ભગવાન શિવે પાર્વતીને સંબોધન કરી એકસો સાત શ્લોકો લખ્યા છે તે પુસ્તકનું જ નામ 'શિવામ્બુ-કલ્પ' હોવાથી આજે પણ એ પર્યાયનો સ્વીકાર અને પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે તે પર્યાય મધુર છે, અર્થવાહી છે, પવિત્રતાના સ્પર્શવાળો છે, ધાર્મિક છે અને સંસ્કૃતભાષી હોવાથી ભારતવર્ષ માટે માન્ય છે; વળી તે સૌને ગમે તેવો અને સૂગ ન ઉપજવે તેવો છે. તેથી સ્વમૂત્ર, નરમૂત્ર, માનવમૂત્ર, મૂત્ર, પેશાબ વગેરે નામને બદલે 'શિવામ્બુ' નામ આજે સર્વત્ર સર્વ-માન્ય બની ગયું છે.

શિવામ્બુના-પર્યાય

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરથી, આયુર્વેદ સાહિત્ય ઉપરથી, ભારતીય આધુનિક ખોલ્યાલની ભાષા ઉપરથી કે તેના સવિશેષ ગુણ ઉપરથી શિવામ્બુના નિમ્નોક્ત અનેક પર્યાય છે.

૧. અમરવારુણી : અમરત્વ આપનારું જળ. વારુણી એટલે જળ, દ્રવ કે પ્રવાહી.

૨. અમરોક્ષી : યોગીઓ, હઠયોગીઓ, સાધુઓ, સંન્યાસીઓ, અધેરી બાવાઓ, તાંત્રિકો વગેરેએ પ્રાચીન-યુગમાં શરીરને અમર કરવા, અમરતા આપનાર અમૃત સ્વરૂપ શિવામ્બુ પર ખૂબ જ સંશોધન કરેલું. યોગસાધના કરતાં પહેલાં કે કાઈપણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં તે પ્રણાલી પ્રમાણે શિવામ્બુસેવનનો જ પ્રયોગ અમરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવતો તેને તેઓ 'અમરોક્ષી' કહેતા જે નામે હિન્દીમાં એક પુસ્તક પણ પ્રગટ થયેલ છે.

૩. અમૃત : શિવામ્બુમાં આરોગ્યપ્રદ, આયુષ્યવર્ધક, રોગનિવારક રસો અને ગુણો હોવાથી તેને 'અમૃત' પણ કહેવામાં આવે છે. શિવામ્બુસેવનથી અમરતા પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો પણ 'શિવામ્બુ-રૂપ'માં નિર્દેષ હોવાથી અને 'શિવામ્બુ અમૃતં દિવ્યં જરારોગવિનાશનમ્ (શ્લોક-૯)-શિવામ્બુ અમૃત છે, દિવ્ય છે અને ઘડપણ તથા રોગનો વિનાશ કરનારું છે.' એમ કહેલ હોવાથી અમૃતસમાન ગુણવાળા શિવામ્બુને પણ અમૃત કહેવામાં

આવે છે. ધન્વન્તરિ નિધંદુ અને રાજ નિધંદુમાં જળનો પર્યાય 'અમૃત' છે.

૪. અમૃત સંજ્ઞવની : ઉપર જોયું તેમ શિવામ્બુનો પર્યાય 'અમૃત' છે. અમૃત માંદા કે મરવા પડેલાને સંજ્ઞવન કરતું હોવાથી આવા અર્થસભર સુંદર નામે વખણાય છે.

૫. અંગિરસ : 'અંગી' એટલે અંગ અથવા શરીર. શરીરમાંથી નીકળતો રસ. અથવા અંગ યા લિંગમાંથી નીકળતો રસ. જેને જીવનરસ પણ કહી શકાય. પ્રાચીન અંગિરા કૃષિ શિવામ્બુ ઉપર જીવન નિર્વાહ કરતા તેવી માન્યતા ઉપરથી પણ અંગિરસ પર્યાય હોઈ શકે. રાજ-નિધંદુમાં જળનો પર્યાય 'રસ' પણ જણાવ્યો છે.

૬. ગુહ્ય નિષ્યન્દ : ગુહ્ય અંગમાંથી નિષ્યન્દન થઈને - ગળાઈને બહાર આવતું પાણી અથવા પ્રવાહી. આહારપાચનમાંથી છૂટું પડેલું પાણી આંતરડામાંથી જવી જવીને (જેમ ગોળામાંથી પાણી ટપકે તેમ) બાસ્ત (ખલેડર) માં આવીને ગુહ્ય માર્ગ (જાતીય અંગ) દ્વારા મૂત્રરૂપે બહાર આવતું હોવાથી તેને 'ગુહ્ય નિષ્યન્દ' કહ્યું છે. ધન્વન્તરિ નિધંદુમાં આ પ્રમાણે આ શબ્દ મૂત્રના પર્યાય રૂપે રજૂ થયો છે :

મૂત્રં તુ ગુહ્યનિષ્યન્દઃ પ્રસ્રાવઃ પ્રવણુઃ સ્રવઃ ।

-ધન્વન્તરિ નિધંદુ, કૃદો સર્ગ શ્લો. ૪૮૬
મૂત્રના ગુહ્ય નિષ્યન્દ, પ્રસ્રાવ, પ્રવણુ, સ્રવ પર્યાય છે.

૭. જીવન જળ : શિવામ્બુ જીવન આપનારું હોવાથી જીવનભર સેવન કરવા યોગ્ય હોવાથી તેને 'જીવન જળ'

કહેવામાં આવે છે. આ પર્યાય ખાસ તો અંગ્રેજી સાહિત્યના અનુવાદ રૂપે આવેલો છે. શ્રી આર્મસ્ટ્રોંગ નામના અંગ્રેજી શિવામ્બુ વિષયક ખૂબ જ પ્રખ્યાત 'ધી વોટર ઓફ લાઈફ' નામે પુસ્તક લખ્યું છે. તેનો અનુવાદ 'જીવન જળ' થતો હોવાથી અને તે નામે ગુજરાતીમાં પણ પુસ્તક પ્રગટ થયેલ હોવાથી જીવન જળ શબ્દ ડીકડીક પ્રચલિત છે. રાજનિઘંટુમાં 'જીવન' અને 'જળ' બંને પર્યાય પાણી માટે પ્રયોજ્યા છે.

૮. જીવન રસ : જળનો એક પર્યાય રસ હોવાથી અને કોઈ પણ દ્રવને રસ પર્યાય આપી શકાતો હોવાથી આગળના પર્યાય 'જીવન જળ' ઉપરથી તેને 'જીવન રસ' પણ કહેવામાં આવે છે. રાજનિઘંટુમાં 'જીવન' અને 'રસ' બંને પર્યાય જળ માટે આપેલા છે.

૯. નરમૂત્ર : નર એટલે પુરુષ. સ્ત્રી-પુરુષના મૂત્રમાં પુરુષમૂત્ર વધુ ગુણવાળું અને ગ્રાહ્ય હોવાથી માનવમૂત્રને આયુર્વેદે નરમૂત્ર તરીકે ઉલ્લેખ્યું છે.

૧૦. નરામ્બુ : 'નર' અને 'અમ્બુ' શબ્દો મળીને બનેલ આ શબ્દનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

૧૧. નૃવારિ : 'નૃ' એટલે 'નર' અને 'વારિ' એટલે જળ અથવા મૂત્ર. ઉપર પ્રમાણે અર્થ સમજવો.

૧૨. પ્રસ્રાવ : સ્રાવ એટલે બહાર નીકળવું. શરીરમાંથી ખાસ પ્રકારના સ્રાવ રૂપે બહાર આવતા મૂત્રને ધનવન્તરિ નિઘંટુમાં 'પ્રસ્રાવ' કહેલ છે.

૧૩. માનવમૂત્ર : વ્યાપક અર્થ કરીએ તો માનવ-

જાતિનું મૂત્ર, જેમાં નર-નારી બંનેનાં મૂત્રનો સમાવેશ સાથે જ થઈ જાય છે.

૧૪. સ્ત્રવ : 'પ્રસ્રાવ' પ્રમાણે.

૧૫. સ્ત્રવણ : 'પ્રસ્રાવ' પ્રમાણે.

૧૬. સ્વમૂત્ર : 'સ્વ' એટલે પોતાનું. વ્યક્તિએ પ્રાયઃ પોતાના જ મૂત્રનો પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરવાનો હોવાથી આ શબ્દ વધુ પ્રચલિત થયેલો છે.

૧૭. સ્વ-રસાયન : શિવામ્બુમાં રસાયન ગુણ હોવાથી પોતાને જ પોતાનો રસાયન ગુણ મળતો હોવાથી સ્વરસાયન કહેવામાં આવે છે.

અંગ્રેજીમાં મૂત્રનો પર્યાય યુરિન (Urine) હોવા છતાં તેમાં પણ તેના વિશેષ ગુણને કારણે 'લાર્થિક વોટર' તથા 'મેજિક ફ્લુઈડ' પણ કહેવામાં આવે છે.

મૂત્રનો હિન્દી પર્યાય મૂત્ર, મૂત અને પેશાબ છે. પેશાબ પર્યાય ગુજરાતીમાં 'મૂતર' જેટલો જ પ્રચલિત છે.

પર્યાય માટેના સર્વોત્તમ અને પ્રાચીન આયુર્વેદીય નિઘંટુ 'ધન્વન્તરિ નિઘંટુ' અને રાજનિઘંટુમાં મૂત્રના અને પાણીનાં પુષ્કળ પર્યાય આપેલા છે. તે ઉપરથી શિવામ્બુના અનેક નવા પર્યાય આપી શકાય. જેમકે... શિવપાનીયમ્, શિવાપઃ, શિવનીરમ્, શિવસલિલ, શિવ-તાયમ્, શિવવારિ, શિવામ્બો, શિવોદક, શિવપયઃ, શિવપ્રસેક વગેરે.

૩

શિવામ્બુનું સર્જન

આપણા માનવશરીરમાં શિવામ્બુનું સર્જન (મૂત્ર-નિર્માણ) કેવી રીતે થાય છે તે જાણવું તે શિવામ્બુનું સેવન કરનાર માટે જરૂરી છે.

પક્વામાશયમધ્યસ્થં પિત્તં ચતુર્વિધમન્નપાનં
પચતિ ત્રિવેચયતિ ચ દ્વાપરસમૂત્રપુરીષાણિ ॥

—સુશ્રુત સંહિતા સૂત્ર-૨૨/૧૦

પક્વાશય અને આમાશય વચ્ચે રહેલ પિત્ત (જઠરાગ્નિ અથવા વૈશ્વાનર) ચારેય જાતના (પેય, ચોસ્ય, લોજ્ય અને ખાદ્ય) અન્નપાનને પચાવે છે. અને પછી તેમાંથી વાત-પિત્ત-કફ એ ત્રણેય દોષો, રસાદિ ધાતુ, મૂત્ર અને મળ વગેરેને છૂટા પાડે છે.

વિષ્મૂત્રમાહારમલઃ ૧-(સુશ્રુત સૂ. ૪૬/૫૨૮)
અનુસાર મળ અને મૂત્ર એ બંને આહારમાંથી ઉત્પન્ન થતા મળ છે. ચરક સંહિતા (ચિકિત્સા અધ્યાય ૧૫/૧૮) માં પણ 'કિટ્ટમન્નસ્ય વિષ્મૂત્રમ્ ૧'—એટલે કે ખાધેલા ખોરાકના કિટ્ટભાગમાંથી મળ-મૂત્ર બને છે. ચરક સંહિતા (સૂ. ૨૮/૪)માં આ સૂત્રને વધુ સમજી શકાય તેવું સૂત્ર છે.—

'તત્રાહારપ્રસાદાખ્યો રસઃ કિટ્ટં ચ મલાખ્ય
મલિનિવર્તતે । કિટ્ટાત સ્વેદમૂત્રપુરીષઃ પુખ્યન્તિ ॥

આંતરડામાં રસ અને મળતું વિલાજન થાય છે ત્યારે આહારના પ્રસાદ (શુદ્ધ અંશ)ને રસ કહે છે. જ્યારે માફી રહેલા કિટ્ટ (બાકીનો અશુદ્ધ અંશ)ને મળ કહે છે. આ કિટ્ટ ભાગમાંથી પસીનો, મૂત્ર કે મળ બને છે. અષ્ટાંગસંગ્રહ (સૂત્રસ્થાન)માં પણ કહ્યું છે, 'અન્નકલેદ નિર્વાહણેન મૂત્રમ્ ।- અન્નમાંથી જે કલેદ (પ્રવાહી અંશો) વાળો ભાગ વહી બસ્તિ (મૂત્રાશય)માં આવી મૂત્ર બને છે.' શારંધર સંહિતા (પૂર્વખંડ ૬/૬)માં આ વાત ખૂબ જ સ્પષ્ટ લખી છે. જેનાથી મૂત્રનિર્માણનો પૂરો ખ્યાલ આવી જાય છે :

આહારસ્ય રસઃ સારઃ સારહીનો મલદ્રવઃ ।
શિરાભિસ્તજ્જલં નીતં બસ્તૌ મૂત્રત્વમાપ્નુયાત ॥

આહારનો પોષક ભાગ (સાર) રસ(ધાતુ) કહેવાય છે. તે સાર ભાગ જુદો પડ્યા બાદ બાકી રહેલ મળ ભાગનો જલિયાંશ (દ્રવભાગ) મૂત્રવાહિનીઓ (ગવિનીઓ) દ્વારા બસ્તિમાં લઈ જવામાં આવે છે અને ત્યાં બસ્તિમાં તે જલિયાંશ (પાણી)ને મૂત્ર નામ આપવામાં આવે છે.

અથર્વવેદ (૧-૧-૩)માં આ વાત નાનકડા સૂત્ર દ્વારા આ પ્રમાણે કહેવાયેલ છે. 'યદાન્ત્રેષુ ગવિન્યોર્થદ્ બસ્તાવધિસંશ્રિતમ્ એવા તે મૂત્રમ્ ।-જે પ્રવાહી મળ ભાગ આંતરડામાંથી ગવિનીઓ (મૂત્રતલિકાઓ-યુરેટર્સ-Ureters) દ્વારા બસ્તિમાં એકત્રિત થાય છે તેને મૂત્ર કહેવામાં આવે છે.

શારંગધર સંહિતાના ટીકાકાર આઠમણે મૂત્રોત્પાદનમાં વૃક્ક (કિડની)ની વાત આ રીતે કરી છે:

‘આહારજલવાહિ સિરાધારૌ તિલવૃક્કૌ ।-

આહારમાંના જલીય અંશને વહન કરનારી શિરાઓનો આધાર વૃક્ક છે.’

આજનું શરીરવિજ્ઞાન પણ શિવામ્બુ સર્જનની આ વાતમાં સહમત છે. તે પણ કહે છે કે યુરિન બંને કિડનીમાં ગળાઈને તૈયાર થાય છે. લોહી શુદ્ધ થવા કિડનીમાં આવે છે ત્યારે તેમાં ભળેલાં વિઝ્મતીય દ્રવ્યોને દૂર કરવાનું કાર્ય તેમાં રહેલા ‘નેફ્રોન’ નામના અગણિત કોષો કરે છે. એ રીતે ફિલ્ટર થયેલું મૂત્ર બંને મૂત્રવાહિનીઓ દ્વારા ટપકા ટપકાને મૂત્રાશયમાં એકઠું થાય છે.

સંશોધકો કહે છે કે કિડનીનો રોગ થયો હોય તે વ્યક્તિનું મૂત્ર પણ તેની કિડનીમાંથી ગળાઈને જ આવતું હોય છે. એ રીતે કિડની આ વિશ્વની નાજુક, શુદ્ધ અને અતિ વિકસિત કુદરતી સર્વોત્તમ ગળણી છે. આધુનિક કોઈ ફિલ્ટરેશન તેની બરોબરી કરી ન શકે. જેની અદ્ભુત રચનાના અનેક રહસ્યો હજુ પણ વૈજ્ઞાનિકો શોધી શક્યા નથી !

આધુનિક શરીરવિદ્યાના છેલ્લા સંશોધન પ્રમાણે રક્ત-રક્તમાંથી મળીને જુદા પાડવાનું, તેને પોતપોતાનું સ્વતંત્ર રૂપ (ફોર્મ) આપવાનું કાર્ય સિવરનું છે. તેમાંથી મળભાગ પુનઃ રક્તપ્રવાહમાં આવી કિડનીમાં જઈને ગળાય છે.

પ્રાચીન પ્રથમ શરીરજ્ઞાતા મહાશસ્ત્રવૈદ્ય સુશ્રુતે (નિદાન ૩, ૨૦-૨૩)માં મૂત્રોત્પત્તિની રહસ્યપૂર્ણ વાત આ શબ્દોર્મઠ દ્વંકમાં કરી છે :

પકવાશયગતાસ્તત્ર નાડયો મૂત્રવહાસ્તુ યાઃ ।
 તર્પયંતિ સદા મૂત્રં સરિતં સાગરં યથા ॥
 સૂક્ષ્મતાન્નોપલભ્યન્તે મુખાન્યાસાં સહસ્રશઃ ।
 નાડીભિરૂપનીતસ્ય મૂત્રસ્યામાશયાન્તરાત્ ॥
 જ્યતઃ સ્વપતશ્ચૈવ સ નિઃસ્યન્દેન પૂર્યંતે ।
 આમુખાત્સક્ષિલે ન્યસ્તઃ પાશ્વેભ્યઃ પૂર્યંતે નવઃ ।
 ઘટો યથા તથા વિદ્ધિ ભસ્તિ મૂત્રેણુ પૂર્યંતે ॥

જેમ સરિતાઓ સાગરને ભરતી રહે છે તેમ મૂત્રવાહિની નળીઓ પકવાશયમાં જઈને ત્યાં મૂત્રને સદા વધારતી રહે છે. મૂત્રનું વહન કરનારી બે ધમનીઓની શાખારૂપ અન્ય હજારો નલિકાઓ છે. તેમના હજારો મુખ સૂક્ષ્મ હોવાથી જોઈ શકાતાં નથી, આમાશયના અંદરથી નાડીઓએ આણેલું મૂત્ર ઝરવાથી મૂત્રાશય ભરાયા કરે છે. જેમ મોં બહાર રાખીને પાણીમાં ડૂબલો નવો ઘડો પોતાના પડખાં-માંથી શોષાતાં જળ વડે ભરાય જાય છે તેમ મૂત્રાશય નીચે રહેલા મુખવાળું હોવા છતાં ઉપર તરફથી (સરવાણી રૂપે) પ્રવેશતા મૂત્રથી ભરાઈ જાય છે.

સરળ, સ્પષ્ટ અને અંતિમ સંશોધનોનો સાથ લઈને દ્વંકમાં શિવામ્બુ-સર્જનની વાત કહેવી હોય તો આ શબ્દોર્મઠ કહી શકાય :

મૂત્રસર્જનનું મુખ્ય અંગ છે મૂત્રપિંડ. એને વૃક્ક પણ કહેવામાં આવે છે. આને એના અંગ્રેજી પર્યાય કિડની વધુ પ્રચલિત હોવાથી તેનો વધુ ઉપયોગ કરીશું.

કિડની પેટની પાછલી દિવાલ પર કમરમાં ઉદરપટલ (ડાયાફ્રામ)થી થોડું નીચે કરોડરજ્જુની બંને બાજુ ઉદર-ગૃહામાં એટલે કે જમણા અને ડાબા પડખે સામે સામે રહેલ છે. તેનો આકાર કાજુ જેવો હોય છે. તેનું કદ બંધ મૂઠી જેવડું એટલે કે તેની લંબાઈ ચાર ઇંચ, પહોળાઈ અઠી ઇંચ અને જડાઈ દોઢ ઇંચ હોય છે.

આ આખીય કિડનીમાં 'નેફ્રોન' નામની અતિ સૂક્ષ્મ નળીઓના ગૂંચળાં ગોઠવાયેલાં હોય છે. જેને સીધાં કરીને લંબાવવામાં આવે તો લગભગ સિત્તેર માઈલ લાંબી નળીઓ થાય! નેફ્રોનના કોડ વાયરની જેમ જે ઇંચની લંબાઈવાળા નેફ્રોનની સંખ્યા દરેક કિડનીમાં લગભગ દસ દસ લાખની છે! તે નલિકાઓ એટલી બધી પાતળી હોય છે કે આજુબાજુમાં છસો જેટલી નળીઓ ગોઠવીએ તો પહોળાઈ કેવળ એક ઇંચની થાય! રક્તશુદ્ધિનું કાર્ય બરાબર થઈ શકે, મૂત્રોત્પત્તિ બરાબર થઈ શકે તે માટે કુદરતે નેફ્રોનને વાંકાચૂંકા ગૂંચળા રૂપે ગોઠવ્યા છે.

શરીર આખામાં કેવળ નેફ્રોનના કોષો જ લોહીમાંના વિષ દ્રવ્યો અને વ્યય દ્રવ્યોને શરીરમાંથી બહાર ફેંકવાની ફરજ બજાવે છે. આ ક્રિયા રસાકર્ષણ, પ્રસરણ કે દબાણ જેવી સાદી, સરળ અને યાંત્રિક નથી પણ નેફ્રોનના પ્રત્યેક કોષ પોતાની સમજનો ઉપયોગ કરી શરીરને ઉપયોગી

હોય તેને લોહીમાં આગળ વધવા દે છે અને અનુપયોગી હોય તેને મૂત્ર વાટે બહાર ફેંકે છે. જેના કારણે શર્કરા, આલ્ક્યુમીન, રંજકકણો અને અનેક જાતનાં પોષક દ્રવ્યો લોહીમાં સચવાઈ રહે છે.

રક્તપરિભ્રમણક્રિયામાં રક્ત ફરતું ફરતું જેવું કિડનીમાં આવે ત્યારે તેની કૃશવાહિનીઓમાં રહેલા નેફ્રોનના એક છેડા વડે પાણી અને ક્ષારો ગળાવા માંડે છે. સતત ક્રિયા-શીલ આ અસંખ્ય નેફ્રોનો દ્વારા હમેશાં ૩૦૦ લિટર જેટલું પાણી ગળાય છે ! અને નેફ્રોનોના પાછલા છેડે તે પાણી પાછું શોષાઈને કૃશવાહિનીઓ દ્વારા પાછું રક્તમાં ઠલવાયા કરે છે. કૃવળ તેમાંથી જે લિટર જેટલું મૂત્રરૂપે બહાર મોકલવા રોકી દેવામાં આવે છે. એ કારણે કિડનીને વિશ્વનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ, ચોક્કસ અને કુદરતી ફિલ્ટરેશન (ગલણી) ગણવામાં આવે છે.

ખૂબ જટિલ એવા એ નેફ્રોનની મદદથી કિડની ચાર કાર્યો સતત કરતી રહે છે.

૧. તે લોહીને શુદ્ધ કરે છે અને વિષાક્રમ કે નિરર્થક દ્રવને બહાર ફેંકી દે છે.
૨. લોહીમાંથી એસિડ સોડિયમ ફોસ્ફેટ ગાળી લઈ તેને આલ્કલી રાખવાનું તેનું ખીજું કાર્ય છે.
૩. શરીરમાંનાં રાસાયનિક દ્રવ્યો, પાણી તથા મીઠાને સમતોલ રાખે છે.
૪. શિવામ્બુનું સર્જન કરે છે.

૫. જળ તરવ અને અગ્નિ તરવ પર નિયંત્રણ રાખે છે.

૬. લોહીમાં સાકરની સપ્રમાણતા જળવે છે.

હૃદય અને ફેફસાં બાદ મહત્વનું આ ત્રીજું મર્મસ્થાન - કિડની સમ્યક્ કાર્ય કરી ન શકે તો યુરિયા અને યુરિક એસિડનો નિકાલ ન થતાં લોહીમાં જમા થવા માંડે છે અને સરવાળે યુરેમિયા (Uremia) રોગ થવાથી ઝેરી અસરને કારણે દરદી ખેલાન થઈ મૃત્યુ પામે છે. જેને 'કિડની ફેઈલ' કહેવામાં આવે છે.

કિડનીમાં શિવામ્બુ સર્જનની પ્રક્રિયા ઘણી જ જટિલ છે. તેમાં પહેલાં તો લોહી નેફ્રોનના મુખ્ય સંયોજક ઘટકા સોયના કાણા જેવા સૂક્ષ્મ રીનલ ટ્યુબ્યુલસ-ગ્લોમેર્યુલસમાં જાય છે. તે ખૂબ ખારીક હોવાથી તેમાં ખૂબ ખારીક મોલેક્યુલસ જ પસાર થાય છે. તે પસાર થયેલા ગળાયેલા દ્રવને 'પ્લાઝમા' કહેવામાં આવે છે. જેમાં પાણી, મીઠું અને ખીજ સૂક્ષ્મ મોલેક્યુલસ હોય છે.

મૂત્ર થવા સિવાયનો બાકીનો મોટો જથ્થો પાછો જાય છે. રીનલ ટ્યુબ્યુલસ સાથે સંકળાયેલ સૂક્ષ્મ ફેશવાહિનીઓ દ્વારા રક્તમાં શુદ્ધિકરણની પ્રક્રિયા દરમિયાન શિવામ્બુ અનેક જાતના હોર્મોન્સ, નર્વસ રાસાયનિક દ્રવ્યો તેમજ સંપૂર્ણ શરીરના પ્રભાવમાં આવે છે.

પ્લાઝમા ઘણા મુશ્કેલ માર્ગ નેફ્રોનની સૂક્ષ્મ દિવાલની ઝાપોમાંથી ગળાય છે. તેમાંથી ગળાતી વખતે પાણી, ન્યુટ્રીએન્સ તેમજ જીવનસર્વ ફરી રક્તમાંથી શોષી લેવાય

છે. છેલ્લે એમોનિયા, યૂરિયા વગેરે પદાર્થો જ બાકી રહે છે.

કિડનીની બિમારી ગંભીર કે જીવલેણ ન નીવડે તે માટે એ કિડનીનું કુદરતે સર્જન કયું છે. ઉપરાંત તેમાં એવી પણ રચના છે કે ગંભીર અવસ્થામાં કિડનીનો નાનકડો ભાગ પણ કિડનીનું બધું કામ સંભાળી શકે!

કિડની જળતત્ત્વ અને અગ્નિ તત્ત્વ પર નિયંત્રણ રાખતી હોવાથી હાઈપરટેન્શન, હૃદયરોગ, રુમેટિક હાટ વગેરે થતા અટકે છે. એપી રોગો જેવા કે ગાલપચોલાં, ડાઈરિયા(કંઠરાહિણી), ટાઈફોઈડ વગેરે દરમિયાન કિડનીમાં બળતરા થાય છે કારણ કે ત્યારે નેફ્રોન નિષ્ક્રિય થઈ જવાથી વિષતત્ત્વો કે વ્યય દ્રવ્યોનો નિકાલ થઈ શકતો નથી.

રોગિણ કિડનીને આરામ આપવા તેનું કામ કરવા કાયલિસિસ કરવામાં આવે છે. અને કિડનીને બદલવામાં પણ આવે છે.

આજનું વિજ્ઞાન ફક્ત આટલું જ જાણે છે. ચોક્કસ અને સંપૂર્ણ મૂત્રકાર્ય પ્રણાલી હજુ જાણી શક્યું નથી. અને સંપૂર્ણ જાણશે ત્યારે ધ્યાનયક્ષુથી મૂત્રસર્જનની વાત કહેનારા આયુર્વેદના મહર્ષિઓની વાતની સાવ નજદીક હશે.

નેફ્રોનને ઈજા થાય તો પાણીનો નિકાલ બરાબર થતો નથી. તેથી શરીરમાં પાણી ભરાવાથી સોજા, જોડાદર,

પુરસી, ફેક્સાંમાં પાણી ભરાવું વગેરે રોગો થાય છે. આંખનાં પોપચાં નીચે પાણી ભરાવાથી નેફ્રોન અસ્વસ્થ હોવાનો અંદાજ થઈ શકે છે. કિડનીના અન્ય દરદોમાં તાવ તથા મૂત્રનો રંગ વધુ ઘટ્ટ થવો વગેરે જોવા મળે છે. મૂત્રપરીક્ષણમાં આલ્બ્યુમીનના ટકા આવે તો પણ કિડની બિમાર હોવાનું અનુમાન કરી શકાય. કિડનીમાં તીવ્ર પીડા થાય તો પ્રાયઃ પથરી હોવાનું પરીક્ષણ કરાવવું જરૂરી ખરું.

નેફ્રોનોમાંથી શુદ્ધ થઈને સતત ટપકચા કરતો પેશાબ નિષ્પન્દન કે સાવ (Secretion)ના સિદ્ધાન્તથી કિડનીમાં રેનાલ પલ્લવીઝમાં એકઠું થયા બાદ મૂત્રવાહિનીઓ (યુરેટર્સ)માં આવે છે. આ મૂત્રનલિકાઓ કિડનીથી શરૂ થઈ મૂત્રાશય (બ્લેડર) સાથે જોડાયેલી હોય છે. માંસપેશીઓની બનેલી આ બંને નળીઓની લંબાઈ ૧૦ થી માંડી ૧૬ ઇંચ સુધીની હોય છે અને તેની પહોળાઈ ૧/૪ ઇંચ હોય છે. વ્યાન-અપાન વાયુના કાર્યરૂપે આકુચન લહર ઉત્પન્ન થવાથી વારંવાર મૂત્ર આ નળી દ્વારા મૂત્રાશય તરફ રવાના થયા કરે છે. અને નીચે આવેલું મૂત્રાશયમાં એકત્રિત થાય છે.

મૂત્રાશય (બ્લેડર-Badder) પેટમાં સાવ નીચે નાભિ નીચે રહેલું છે. તે આમાશયની જેમ મજબૂત અને સ્થિતિ સ્થાપક મશક (કોથળી) હોવાથી કારણવશાત્ મૂત્ર વધુ ભરાય તો ઠેક નાભિ સુધી ફૂલી જાય છે અને સામાન્યતઃ તેમાં ૨૦૦ થી ૩૦૦ મિ. લિ. મૂત્ર એકત્રિત થવાને મદલે

૧ લિટર જેટલું પણ સમાવી શકે છે. પુરુષમાં આ મૂત્રાશય પેકુની પાછળ અને ગુદાની વચ્ચેમાં હોય છે. સ્ત્રીઓમાં તે ગર્ભાશયની પાછળ હોય છે.

એક ગ્લાસ જેટલું એટલે કે ૨૦૦ થી ૩૦૦ મિ. લિ. જેટલું મૂત્ર એકત્રિત થતાં જ્ઞાનતંતુ મગજના મૂત્રનિયંત્રણ કેન્દ્રમાં સંદેશો પહોંચતાં જ આસાકેન્દ્ર દ્વારા તેના ઉત્સર્ગની આજ્ઞા થવાથી નાનકડા માંસલ વાલ્વ કે જેને સંક્રાયક દ્વાર કહેવામાં આવે છે. તેનું સંકોચ અપાન અને વ્યાન વાયુ દ્વારા થવાથી આપણી ઇચ્છાને આધીન સંક્રાયક દ્વારા ખુલ્લી જતાં મૂત્ર મૂત્રનળી (યુરેથ્રા-Urethra)માં આવી બહાર ફેંકાય છે. સામાન્યતઃ મનનિયમન (વૈચ) દ્વારા આઠ-દસ કલાક સુધી મૂત્રનો વેગ રોકી શકાય છે. (જે કે મૂત્રનો વેગ કારણ સિવાય રોકવો હિતાવહ નથી. 'ન વેગાન્ ધારયેત ધીમાન્-બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિએ ક્યારેય વેગો ન રોકવા.')'

મૂત્રનળીનું નિયંત્રણ સંક્રાયક ગોળાકાર વાલ્વ દ્વારા સખત બંધ રહેતું હોવા છતાં ભય, ચિંતા, અમૂત્રતા કે પ્રોસ્ટેટ (પૌરુષગ્રન્થિ) જેવા રોગોમાં તેના ઉપર નિયંત્રણ રહી શકતું નથી. શય્યામૂત્ર (પથારીમાં પેશાબ)ના રોગમાં પણ તેવું બને છે. સ્ત્રીઓમાં મૂત્રનળીની લંબાઈ ફક્ત એકાદ ઇંચની હોય છે જ્યારે પુરુષમાં તે લંબાઈ લિંગ જેટલી એટલે કે ચારથી માંડીને આઠ ઇંચ જેટલી હોય છે. દિવસ દરમિયાન મૂત્રોત્સર્ગમાં સામાન્ય રીતે લિટરથી દોઢ લિટર જેટલું મૂત્ર બહાર આવે છે.

‘બૃહદ્ નિઘંટુ રત્નાકર’ (મૂત્ર પરીક્ષા-૨૩) નામના આયુર્વેદીય ગ્રન્થમાં મૂત્રમાત્રાનો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

અહોરાત્રેણ વિસૃજેત્ સ્વસ્થો મૂત્રમનાવિલમ્
અપાણ્ડુરં ચ તરલં પલાનામઠસન્નિમતમ્ ॥
બાહુદયેન જલં તત્ર કઠિનં સ્વદપમેવ હિ ।
દશ્યતે પલમૂત્રેતુ ચતુર્ગુઃજડદ્રવસ્થિતિ ॥

સ્વસ્થ માનવ રાત-દિવસમાં લગભગ ૮ પલ એટલે કે ૩૨૨ તોલા (૩૦૦ થી ૪૦૦ મિ. લિ.) જેટલા મૂત્રનો ત્યાગ કરે છે. આ મૂત્ર નિર્મળ, ઘોળું કે ફીકું ન હોય તેવું અને તરલ (ઉરુનશીલ) હોય છે. આ મૂત્રમાં જલતરવની બહુલતા હોય છે. તેમાં કઠિન તરવનું પ્રમાણ ખૂબ જ થોડું હોય છે. એક પલ મૂત્રમાં કેવળ ચાર ચણોઠીભાર (૪ રતી અથવા ૧/૨ ગ્રામ) જ કઠિન પદાર્થ (ક્ષાર વગેરે) હોય છે.

૪ શિવામ્બુમાં સતત પરિવર્તન

તંદુરસ્ત વ્યક્તિનું સ્વસ્થ શિવામ્બુ પાણી જેવું સ્વચ્છ, કિંચિત્ પીણું, કિંચિત્ ખારું અને કડવું હોય છે. તેમાં સહેન થઈ શકે તેવી અલ્પ પ્રમાણમાં ઉચ્ચ ગંધ હોય છે.

પરંતુ સ્વસ્થ વ્યક્તિના શિવામ્બુમાં પણ સતત પરિવર્તન થયા કરતું હોય છે. અસ્વસ્થ વ્યક્તિના શિવામ્બુમાં પરિવર્તન હોય તે તે સ્ત્રાભાવિક છે. તેના ઉપર આહાર, વિહાર, ઋતુઓ, સમય, પ્રકૃતિ, રોગો, ઔષધો, વાતાવરણ, પ્રદેશ, માનસિક સ્થિતિ વગેરેની અસર થયા વિના રહેતી ન હોવાથી તેના રંગ, ગંધ, ગુણ, ઘટ્ટતા વગેરેમાં હમેશાં થોડું ઘણું પરિવર્તન તે આવ્યા વિના રહેતું નથી. કોઈ વ્યક્તિનું શિવામ્બુ ક્યારેય એક સરખું હોઈ ન શકે.

૦ શિવામ્બુ પર આહારની અસર

(૧) દૂધ

દૂધ મધુર, શીતળ, સૌમ્ય, સારિવક, શીતવીર્ય અને મધુર વિપાકવાળું હોવાથી કેવળ દૂધ ઉપર રહેવામાં આવે, તેનું પ્રમાણ વધુ લેવામાં આવે ત્યારે મૂત્ર સ્વાદ-રંગ વિનાનું અને સૌમ્ય હોય છે. ધાવણાં કે દૂધપીતાં બાળકોનું

મૂત્ર પણ એ કારણે ગરમ નથી ગણાવું અને કોઈને પણ આપી શકાય છે.

ગરમ ઋતુ, ગરમ પ્રદેશ, ગરમીનો રોગ અને ગરમ પ્રકૃતિમાં દુગ્ધાહાર સાથે શિવામ્બુપાન વધુ હિતાવહ થઈ શકે. જો કે, કેટલાક વિકાનો અહિંસા, નૈતિકતા વગેરેના સંદર્ભમાં દૂધ લેવાની ના કહે છે તે વિચારણીય છે. પણ પ્રોટીનના સંદર્ભમાં દૂધ પીવાની ના કહે છે તે યોગ્ય નથી. કારણ કે શિવામ્બુકલ્પ (શ્લોક ૩૮-૩૯)માં તેા દુગ્ધાહારી રહીને શિવામ્બુસેવન કરવામાં આવે તેા સર્વ રોગો મટે છે તેવું કહેવાયું છે.

(૨) જલીય દ્રવ્યો

મૂત્રનું સર્જન જળતત્ત્વમાંથી થતું હોવાથી પાણી કેટલું પીવામાં આવે છે કે આહારમાં જલીય દ્રવ્યો - દૂધ, છાશ, દાળ, કઢી, ચા, કોફી, શેરડીનો રસ, ફળોનો રસ, ઠંડાં પીણાં વગેરે કેટલા પ્રમાણમાં લેવાય છે તેના પ્રમાણમાં શિવામ્બુનું સર્જન થાય છે. ('સમાને વૃદ્ધિ-સરખું સરખાને વધારે') તે આયુર્વેદીય સિદ્ધાન્ત અનુસાર જળતત્ત્વનું સમ્યગ્ માત્રામાં સેવન કરતાં રહેવું તે અતિ જરૂરી છે. એ માટે ('મુહુર્ મુહુર્ વારિ પિમેત્ અભૂરિ-વારં વાર થોકું પાણી પીતાં રહેવું') તેવું કહેવું છે. કારણ કે જળનો એક પર્યાય જીવન છે. ('ભોજનાન્તે પિમેત્ તકમ્-અપોરે ભોજનના અંતે છાશ પીતી') ('દિનાન્તે પિમેત્ પથ : - દિવસના અંતે એટલે કે સાંજના વાણુમાં છેલ્લે દૂધ પીવું.') ('નિશાન્તે

પિબેત વારિ-રાત્રિના અંતમાં (મળસ્કે ઉપ:પાન રૂપે) પાણી પીવું? એ બધાં આયુર્વેદીય સૂત્રો શરીરને આવશ્યક છતાં વિવેકપૂર્વક જળતત્ત્વ પૂરું પાડવા માટે છે.

અહીં એ પણ યાદ રાખવા જેવું છે કે (અતિષય વધુ પાણી પીવું તે પણ ઇચ્છનીય નથી. કારણ કે તેથી મંદાગ્નિ થાય છે અને 'સર્વે રોગાડપિ જાયન્તે મંદેગ્નૌ-બધા રોગાનું કારણ મંદાગ્નિ છે.' અને મંદાગ્નિ થવાનાં મુખ્ય કારણોમાં આયુર્વેદે 'અત્ય યુપાનાત. ખૂબ પાણી પીવાથી મંદાગ્નિ થાય છે.' તેવું કહેલ છે.

આડા, ઊલટી, કોલેરા વગેરે મુખ્યત્ત્વે મંદાગ્નિથી થતા રોગોમાં જળતત્ત્વ ચાલ્યું જવાથી (ડી હાઇડ્રોજન થવાથી) તે તાત્કાલિક આપવું અતિ જરૂરી હોવાથી મંદાગ્નિ ન થાય તેવું જળતત્ત્વ પૂરું પાડવા પાણીને બદલે લીંબુનું સરખત, નાળિયેરનું પાણી, છાશ વગેરે મંદાગ્નિ ન કરે તેવાં જલીય દ્રવ્યો આપવાનું આયુર્વેદમાં વિધાન છે. જેમકે, 'વિષૂચિકાયાં ન ચ નિમ્બૂનીરમ્-કોલેરામાં લીંબુના રસ જેવું એકેય ઔષધ નથી.' 'ન તકતુલ્ય ગ્રહણીવિકારે -ગ્રહણી (સંગ્રહણી) રોગ મટાડવા માટે છાશ જેવું એકેય ઔષધ નથી.'

માંદગી કે કોઈ કારણસર ઉપવાસ ચાલુ હોય ત્યારે કે માંદગીમાં અરુચિને કારણે ખોરાક કે કોઈ જલીય દ્રવ્યો કે પાણી લઈ શકાતાં ન હોય ત્યારે તે વ્યક્તિના શરીર-માંથી મૂત્રરૂપે ૫૦૦ થી ૬૦૦ મિ. લિ. જેટલું શિવામ્બુ

બહાર આવતું હોવાથી શરીરના અતિ આવશ્યક (રિઝર્વ) જથ્થામાંથી જળતત્વનો ઘટાડો થવાથી સરવાળે લોહીમાંથી જળતત્વ ચૂસાવાથી અને તે ૨૦ ટકા જેટલું ચૂસાય જાય તો ડિ હાઇડ્રેશન થતાં જીવલેણ પણ નીવડી શકે. તેથી ઉપવાસ કે લંઘન વખતે પણ સતત થોડું થોડું જળ આપવું જરૂરી છે પણ તે મંદાગ્નિમાં વધારો ન કરે તેવું એટલે કે ઉકાળાને ઠારેલું જ આપવું જોઈએ.

(૩) મસાલા

મૂત્ર પોતે ઉષ્ણ-તીક્ષ્ણ એટલે કે ગરમ પ્રકૃતિવાળું હોવાથી ગરમ મસાલા વધુ લેવાથી મૂત્રમાં ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા, ખારાશ, ક્ષારીયતા અને તીખ્માશ વધવાથી તે વધુ પીળું લાલ, તીક્ષ્ણ ગંધવાળું અને ગરમ બને છે. તેથી પિત્તપ્રકૃતિ, પિત્તનાં દર્દો, ગરમ પ્રદેશ વગેરેમાં શિવામ્બુસેવન કરનારે મરચાં, રાઈ, મરી વગેરે ગરમ મસાલા છોડી દેવા અથવા ખૂબ જ થોડા લેવા. ઠંડા મસાલા જેવા કે જીરું, ધાણા, લવિંગ, તમાકુપત્ર વગેરેમાં તેવા ગુણુ ન હોવાથી છૂટથી લઈ શકાય.

(૪) ફળો

ફળો પ્રાયઃ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. મીઠાં, ખાટાં-મીઠાં, અને ખાટાં. મીઠાં ફળો પ્રાયઃ શીતવીર્ય (ઠંડાં) અને મધુર વિપાકવાળા (પચે ત્યારે મધુર થનારાં) અને સૌમ્ય હોવાથી તે ગરમ પડતાં નથી અને તેના સેવન દરમિયાન મૂત્રમાં ઉષ્ણતા-તીક્ષ્ણતાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય છે. તે

ખારુ, તીખુ ક્ષારીય પણ ઓછું હોય છે. ઊલટાનું રસમાં મધુર પણ હોય છે. જ્યારે ખાટી કેરી, ટામેટાં, લીંબુ, ફળુસ, ખાટાં સફળન, ખાટાં ખેર વગેરે (આમળાં, દાડમ મધુર વિપાક અને શીતવીર્યવાળા હોવાથી અપવાદ છે.) ગરમ હોવાથી મૂત્ર ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, ખારુ, ક્ષારીય હોવાથી તે વધુ ગરમ પડે છે. ખટમીઠાં ફળોથી મૂત્ર મધ્યમ ગુણવાળું હોય છે.

(૫) મીઠું

મીઠું જેમ ઓછું ખાવામાં આવે તેમ મૂત્રમાં ગંધ ઓછી આવે છે ને ખારાશનું પ્રમાણ ઘટે છે. જેકે, દરિયાઈ મીઠા કરતાં સિંધવના ગુણુ સાવ ઊલટા હોવાથી તે ખાવામાં આવે તો ગંધ, સ્વાદ, રંગ, ગુણ બધી રીતે અનુકૂળ બને છે.

(૫) માંસાહાર

માંસ વધુ ખાનારા લોકોના મૂત્રમાં વધુ પ્રોટીનને કારણે યુરિયા, નાઈટ્રોજનયુક્ત વ્યય પદાર્થ, યુરિક એસિડ, ઇન્ડોલસ એમોનિયા તેમજ અન્ય વિષયુક્ત ખરાબીનું પ્રમાણ વધી જતું હોવાથી માંસાહારી લોકોના મૂત્રમાં ઊંચ ગંધ હોય છે. તે કારણે મૂત્રમાં અસ્થતા પણ વધારે હોય છે. યુરિયા જેમ વધુ બને તેમ કિડનીને વધુ કામ કરવું પડતું હોવાથી તેવા લોકોમાં કિડની ફેઈલના કેસ વધુ થવા સંભવ છે. માંસાહારમાં રહેલ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રોટીન પચે છે ત્યારે તેમાંથી એમાઈનો એસિડ.

બને છે. જેમાંના એમેનિયા અને લોહીમાંના કાર્બન ડાયોક્સાઈડ એકત્ર થવાથી ચક્રતમાં યુરિયા પેદા થાય છે. જેના ઉત્પાદનનું પ્રમાણ દિવસ દરમિયાન ૪૦ ગ્રામ જેટલું હોય છે, જેનો મૂત્રોત્સર્ગ દ્વારા બરાબર નિકાલ ન થાય તો લોહીમાં ઝેર ભળવાની શક્યતા છે.

જે પ્રદેશમાં અને જ્યારે મુસ્લિમ ધર્મની સ્થાપના થઈ ત્યારે ત્યાં માંસાહાર મુખ્ય ખોરાક હોવાથી મુસ્લિમ ધર્મમાં મૂત્રસેવન ઈચ્છનીય માનવામાં આવેલ નથી તે આ કારણે હોવાનું અનુમાન કરી શકાય.

(૬) દારૂ

દારૂ પીનાર વ્યક્તિના નેફ્રોનો નબળા થઈ જતા હોવાથી પાણી શોષી ન શકવાથી તેમને બહુમૂત્રના (વારંવાર પેશાબ કરવા જવાનો રોગ)નું દરદ લાગૂ પડવા સંભવ છે.

(૭) વ્યસનો

દારૂ, તાડી, ચા, ખીડી, કૌફી, કોકો, અફીણુ, ગાંજો અને નવા વપરાતાં વ્યસનકારક જતજતના ડ્રગ્સ લેવાથી મૂત્રમાં વિકૃતિ આવ્યા વિના રહેતી નથી. ક્યારેક તો મારક પ્રકારનાં વિષ પેદા થવા સંભવ છે.

(૮) શાકાહાર

શાકાહારી લોકોનું મૂત્ર ક્ષારીય હોય છે. તેથી શિવામ્બુસેવન સાથે શાકાહાર વધુ અનુકૂળ ગણાયેલ છે છતાં આયુર્વેદે કહેલ અપશ્ય શાકો, તેમજ શિવામ્બુ-

કલ્પે કહેલ પત્રશાકો (ભાજીઓ) અને પુષ્પશાકો (ફલાવર જેવાં) અહિતકર માનવામાં આવ્યાં છે.

ભોજન બાદ, શરીરમાં જળતત્ત્વ જવાથી અને મૂત્ર તથા વાયુનું અનુલોમન થવાથી મૂત્રોત્પત્તિનું પ્રમાણ વધતું હોય છે.

આ રીતે શિવામ્બુ ઉપર આહારની ઓછી કે વધુ અસર થવા વિના રહેતી નથી. શ્રી આર્મ્સ્ટ્રોંગે નોંધ્યું છે કે પેશાબના અમ્લ ક્ષારોમાં યુરિયા (એન)નું પ્રમાણ સ્વસ્થ અવસ્થામાં ૬૮૨ યુનિટ ગણાયું છે. પરંતુ આહારનું પરિવર્તન થતાં વધીને તે ૧૮૨૯ યુનિટ અને ઘટીને ૨૯૮ યુનિટ સુધી જોવા મળે છે. આ બંને અવસ્થા રોગોત્પાદક ગણાયેલ છે.

○ શિવામ્બુ પર વિહારની અસર :

આહાર સિવાયનાં બાકીનાં બધાં કાર્યને વિહાર કહેવામાં આવે છે. તેમાં કેવળ શારીરિક જ નહીં માનસિક કાર્યોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. તેથી આહારની જેમ કોઈપણ કાર્ય વધુ પ્રમાણમાં કરવામાં આવે તો તેની અસર શિવામ્બુના ગુણ, રંગ, ગંધ, સ્વાદ કે માત્રા ઉપર પડવા વિના રહેતી નથી. જેમકે, ઊંઘ વધુ લેવામાં આવે, મોડા ઊઠવામાં આવે કે દિવસે સૂવામાં આવે અથવા વધુ આરામ કરવામાં આવે ત્યારે મૂત્રનું પ્રમાણ ઘટે છે અને તેમાં કફ તેમજ તમસના ગુણ ઉમેરાય છે. અતિ કાર્ય, અતિ કસરત કે અતિ વ્યાયામ

ઠરવામાં આવે તો પસીનો વધુ થતો હોવાથી મૂત્રસ્રાવનું પ્રમાણ અને માત્રા ઘટે છે. અને મૂત્રમાં વાયુ-પિત્તના ગુણો ઉમેરાય છે. ક્રોધની અવસ્થામાં મૂત્ર વિષાક્ત થવાનો સંભવ છે અને તેમાં પિત્ત અને રક્તગુણની વૃદ્ધિ થવાથી રંગ પીળો કે લાલ; સ્વાદ ખારો, ખાટો કે વધુ તીખો બને છે. તે ગરમ પડે છે. ચિંતા, શોક-ભયમાં વાયુ વધવાથી મૂત્રસ્રાવ વિષમ બની જતાં કાંતો સ્રાવ વધી જાય છે, કાં તો ઘટી જાય છે અને તેમાં વાયુવર્ધક અંશો-ગુણોમાં વધારો થાય છે. સંતાપ, ક્રોધ, ભય કે ક્ષોભની અવસ્થામાં મૂત્રની માત્રા ઘટે છે. ઉદ્વિગ્ન થયેલ વ્યક્તિના મૂત્રમાં એડ્રિનલનો સ્રાવ અને અધિક ઉત્તેજનાની અવસ્થામાં થાઈરોઈડ હોર્મોન્સનો સ્રાવ વધી જાય છે તેવું વૈજ્ઞાનિકોએ સાબિત કરેલું છે. 'અમરોલી' નામના પુસ્તકમાં યોગ-પારંગત એલોપથિક ડૉક્ટરોએ જણાવ્યું છે કે 'ચેતનાની ઉચ્ચ અવસ્થા - આત્મજ્ઞાનની અવસ્થામાં શરીરમાં નવાં રસાયનોનો સ્રાવ થતો હોય છે. તેથી ઉચ્ચ ક્રાંતિના મહાપુરુષો કે ગુરુનું શિવામ્બુ પ્રસાદીરૂપે આપવામાં કે લેવામાં આવે છે.'

○ શિવામ્બુ પર ઋતુ-કાળની અસર :

ગરમીમાં (ત્રીણમ-શરદ્ઋતુમાં) પસીનો વધવાથી મૂત્રનું પ્રમાણ ઘટે છે. અને તેમાં ક્ષારીયતા, તીખાશ, ખારાશ, તીક્ષ્ણતા વધવાથી વધુ ગરમ પડે છે. તેથી પિત્તપ્રકૃતિ, પિત્તના રોગો અને ગરમ પ્રદેશમાં, ઉષ્ણઋતુમાં કેટલાકને

શિવામ્બુ પ્રયોગ માફક નથી આવતો. તેનાથી બિલકુલ, કફ અને વાયુના રોગોમાં વધુ માફક આવે છે.

ઠંડીમાં (હિમંત-શિશિર-વર્ષામાં) પસીનાનું પ્રમાણ ઘટવાથી મૂત્રોત્સર્ગન વધુ થાય છે. રક્તવાહિનીઓનું સંકોચન પણ તેમાં કારણભૂત બને છે. મૂત્રપિંડની ધમની પહોળી થવાથી અને મૂત્રને પ્રેરનારા સમાન-વ્યાન વાયુ વધતા હોય છે કે વિકૃત થતા હોય છે. આ જ કારણે ઠંડીમાં તે ભીનાં સ્થળે રહેવાથી વ્યાનવાયુ પર અસર થવાને કારણે મૂત્રાશયની માંસપેશીઓનું સંકોચન થવાથી અને પસીનો ન થવાથી મૂત્રાશય પૂર્ણ ભર્યું ન હોય તો પણ મૂત્રોત્સર્ગનું પ્રમાણ વધે છે. સ્નાન કરતી વખતે, માથા પર વરસાદ કે ઠંડુ પાણી પડવાથી મોટા ભાગના દોષાને મૂત્રત્યાગની ઈચ્છા થઈ આવે છે.

ઠંડી ઋતુમાં શિવામ્બુ મધુર, કડવું અને સૌમ્ય હોવાની વધુ સંભાવના છે. તેથી પિત્તવાળા માટે ઠંડી ઋતુમાં શિવામ્બુપ્રયોગ કરવો વધુ માફક આવે છે.

દિવસ કરતાં રાત્રે મૂત્રનું પ્રમાણ ઘટીને અધુરું કે ચોથા ભાગનું પણ બને છે. દિવસ કરતાં રાતનું શિવામ્બુ ઓછું ગરમ હોવા સંભવ છે. વહેલી સવારે શિવામ્બુનું સેવન કરવાના આગ્રહ કે નિયમ પાછળ તે ઓછું ગરમ હોવાથી લગભગ ત્રિદોષશામક હોવાનું કારણ પણ ખરું.

બચપણમાં દૂધ તેમ જ મધુર આહાર વધુ લેવાતો હોવાથી, વધુ બંધ થતી હોવાથી અને પ્રાયઃ કફપ્રવૃત્તિ

હોવાથી શિવામ્બુ સૌમ્ય હોય છે અને લગભગ ત્રિદોષ-શામક હોવાથી અન્ય વ્યક્તિ પણ તેનું સેવન કરે તો અનુકૂળ થાય તેવું હોય છે. યૌવનમાં પ્રાયઃ પિત્ત પ્રકૃતિને કારણે, ખારું, તીષ્ણ, ખારું, અને ગરમ વધુ ખવાતું હોવાને કારણે શિવામ્બુમાં ઉષ્ણતાનું પ્રમાણ વધુ હોય છે, વધુ ધારોણ્ય પણ હોય છે. તે ઘડપણમાં ઉષ્ણતાનું પ્રમાણ ઘટે છે. યુવાનોના શિવામ્બુ જેટલું શક્તિપ્રદ શિવામ્બુ ઘરડા લોકોનું નથી હોતું, તેમાં વાયુને કારણે રક્ષતા, તુરાશ અને કડવાશ વધે છે.

○ શિવામ્બુ પર રોગોની અસર :

શિવામ્બુ સ્વસ્થ અવસ્થામાં હોય તેવું અસ્વસ્થ અવસ્થામાં કદાપિ રહી શકતું નથી. પ્રત્યેક રોગની અવસ્થામાં તેના રંગ, ગુણ, સ્વાદ, ગંધ, માત્રામાં પરિવર્તન થાય છે. જેમકે, જ્વરની અવસ્થાને શિવામ્બુનું પ્રમાણ ઘટે છે અને તેના રંગ રતાશ પડતો જેવા મળે છે. કમળામાં શિવામ્બુનો કલર હળદર જેવો પીળો હોય છે. તે કિડની કે ખલેડરના રોગોમાં રંગ દૂધિયો લાલ જેવા મળે છે.

જે કે રોગો વિષયકની વિચારણામાં વાયુ, પિત્ત, કફ અનુસાર મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવે તો વધુ સરળતાથી સમજાય તેમ છે.

૧. વાયુના રોગોમાં : વાયુના રોગોમાં શિવામ્બુનો રંગ થોડો કાળાશ પડતો હોય છે. સ્પર્શમાં ધારોણ્ય

શિવામ્બુ વધુ ગરમ નથી હોતું. તેમાં સરખામણીમાં રૂક્ષ ગુણુનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. રસમાં તેમાં તૂરાશ અને કડવાશનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. મૂત્રત્યાગ વધતે તેમાં ક્ષીણ પાણુ વધુ વળે છે. ગંધમાં તીક્ષ્ણતાનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે.

૨. પિત્તના રોગોમાં : પિત્તના રોગોમાં શિવામ્બુને રંગ લાલ, પીળો કે કૃશરી હોય છે. સ્પર્શમાં ધારોણુ શિવામ્બુ વધુ ગરમ હોય છે. તેમાં ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા વગેરે ગરમ ગુણુનું પ્રમાણ વધુ જોવામાં આવે છે. રસોમાં તેમાં ખારાશ, તીખાશ અને ખટાશનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. તેની ગંધ વધુ તીક્ષ્ણ હોય છે.

૩. કફના રોગો : કફના રોગોમાં સફેદ પાણી જેવું અથવા પાંડુ (આછું પીળું) હોય છે. ધારોણુ શિવામ્બુ ગરમ નથી હોતું, ક્યારેક ઠંડું પાણુ હોય છે. તેમાં તીક્ષ્ણતા, ઉષ્ણતાને બદલે કવચિત્ સૌમ્યતા જોવા મળે છે. તેમાં મધુરતા અને ખારાશ સવિશેષ હોય છે. તેની ગંધ બાળકના મૂત્રની જેટલી તીવ્ર નથી હોતી.

○ શિવામ્બુ પર ઔષધોની અસર :

ચરક સંહિતામાં ખાસ ગુણુ અને કાર્યશક્તિ ઉપરથી દસ દસ ઔષધોની દશેમાનીનું વર્ણન છે. શિવામ્બુને સ્પર્શતી ત્રણ દશેમાની (દસદસ ઔષધોનું જૂથ) આ પ્રમાણે છે :

૧. મૂત્ર-વિરેચનીય ઔષધો : મૂત્રલ અથવા મૂત્રનો રેચ કરનારાં ૧૦ ઔષધોમાંથી આજના યુગમાં મળી શકે અને પ્રચલિત હોય તેવાં ગોખરુ, પાપાણુભેદ, દર્ભ (દાલડો) અને ઘાખાજરિયું છે. પાપાણુભેદ પથરીનું ઉત્તમ ઔષધ છે તે ગોખરુ મૂત્રકૃચ્છ (ઊનવા), મૂત્રાઘાત (મૂત્ર ન બનવું), પથરી, બસ્તિવાત વગેરે મૂત્રમાર્ગનાં લગભગ તમામ રોગોમાં કામયાબ છે.

આ ઉપરાંત એકૌષધમાં સાટોડી (પુનર્નવા), શિલાજિત, હરડે, આમળાં, જવ, નાળિયેરનું પાણી, કાકડીનાં ખી, મૂળા, શેરડીનો રસ, છાશ, દૂધ, કળથી વગેરે પણ મૂત્રલ છે. તૈયાર યોગોમાં જવખાર, પુનર્નવાદિ કાઠા, ગોક્ષુરાદિ ચૂર્ણ, ગોક્ષુર ગૂગળ, પુનર્નવા ગૂગળ, ચંદ્રપ્રભા વટી, પુનર્નવા ઘનવટી, પુનર્નવા ચૂર્ણ, ત્રિક્ષ્ણા ચૂર્ણ, હરીતકચાદિ ક્વાથ, અશ્મરીહર ક્વાથ વગેરે વપરાય છે.

૨. મૂત્ર-સંગ્રહણીય ઔષધો : આ દશેમાનિમાં મૂત્રને રોકનારાં કે ઓછું લાવનારાં ઔષધોનું વર્ણન છે. જેમાંનાં મોટે ભાગે આજે પણ પ્રાપ્ય અને પ્રચલિત છે. જેમાં છે જાંબુ, આંખો, વડ, પારસપીપળો, ઉમરો, પીપળો, પીપર (પલ્લ), ભીલામો અને સફેદ ખેર.

આ બધાં દ્રવ્યો તૂરો રસ અને ગ્રાહી ગુણને કારણે મૂત્રનું ઉત્પાદન ઘટાડી નાખે છે. તેથી શિવામ્બુસેવન કરનારે જાંબુ ખાવા ઈચ્છનીય નથી. બહુમૂત્રતાના રોગમાં ઔષધરૂપે લઈ શકે.

૩. મૂત્ર-વિરંજનીય ઔષધો : આવાં ઔષધોમાં મૂત્રનો રંગ દૂર કરવાના તથા વિકૃતિ દૂર કરવાના ગુણ હોય છે. જેમાંનાં પ્રચલિત ઔષધોમાં છે બધી જ જાતનાં કમળ, ઘઉંલા અને જેડીમધ. જેને શિવામ્બુના રંગની સૂગ હોય તેણે દૂધ સાથે જેડીમધ ચૂર્ણ લેવાનું રાખવું જોઈએ.

શિવામ્બુ પરિવર્તનની ખે વાત જાણવા જેવી એ છે કે, તેની સાન્દ્રતા (ઘટ્ટતા-કોન્સન્ટ્રેશન) જેમ વધે તેમ રંગ વધુ પીળો બને છે. અને શિવામ્બુના શરીરમાં થતી વધત્રટ રક્ત, રક્તવાહિનીઓ તથા શરીરનાં આંતરિક અવયવોને સુવ્યવસ્થિત રાખે છે.

૫

આયુર્વેદમાં શિવામ્બુ

આયુર્વેદ એ માનવજાતિનું પ્રાચીનતમ આરોગ્યવિજ્ઞાન છે. જેનાં મૂળ છે ઠેઠ ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદમાં. રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, ઉપનિષદો વગેરેમાં પણ આયુર્વેદનો સારા પ્રમાણમાં ઉલ્લેખ છે. જે કે, આયુર્વેદનું એક અલગ વિષય તરીકે વ્યવસ્થિત સર્જન થયું ઈ. સ. પૂ. એકાદ હજાર વર્ષ આસપાસ લખાયેલી ઠાશ્યપ સંહિતા, અગ્નિવેશ સંહિતા (ચરક સંહિતા) અને સુશ્રુત સંહિતાના સમયમાં. આ સંહિતાઓમાં આયુર્વેદના સિદ્ધાંતો, આરોગ્યના નિયમો, આહાર-વિહાર, રોગોની સારવાર, ઔષધો વગેરે લગભગ તમામે તમામ બાબતોનું સંકલન કરવામાં આવેલ છે. સંહિતાનો અર્થ છે સંયથ કરેલ આધારભૂત ગ્રંથ. તે યુગ સુધીમાં આયુર્વેદ ક્ષેત્રે અનેકવિધ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ હતું તે બધું પ્રાયઃ તેમાં સંહિત કરવામાં આવ્યું. એ યુગની મર્યાદા એ હતી કે આજના જેટલી સુખસગવડ ત્યારે ન હતી, ત્યાગી જીવન જીવતા એ યુગના તપસ્વીઓ, ઋષિઓ, મહાવૈદ્યો વનમાં, ગ્રામ્ય-જીવનમાં કે એકાંતમાં રહેતા. ત્યારે આજના જેવી વીજળીની સગવડ ન હતી; પેન, ખોલપેન કે ટાઈપરાઈટરોની વ્યવસ્થા

નહોતી, લખવા કાગળ ન હતા, ખેસવા ટેબલ-પુરશી ન હતા. પુસ્તક છાપવાની કાઈ વ્યવસ્થા ન હતી. નહોતાં ટપરેકાર્ડર કે નહોતી કેસેટ, આમાંનું કશું જ નહોતું. હાથે તૈયાર કરેલા તાડપત્ર પર હાથે બનાવેલી શાહી અને હાથે જ બનાવેલ કે પીંછામાંથી તૈયાર કરેલા કિત્તા કે કલમેથી લખવાનું હતું. બાર્દન્ડની વ્યવસ્થા ન હોવાથી છૂટાં પાનાં સાચવવાં પડતાં, પણ એકબે બાબતે તેઓને આજની સરખામણીમાં સુખ હતું. મેઘા, સ્મૃતિ, મનની શાન્તિ, વિદ્યાવ્યાસંગ અને ગાગરમાં સાગર ભરવાની સૂત્રાત્મક ભાષા. તેથી આયુર્વેદમાં જે કાઈ વિષમ ઉપર કહેવામાં આવેલ છે તે ટૂંકમાં કહેવાયેલું છે. જેના એક એક સૂત્ર ઉપર આપણે ધારીએ તો એક એક પુસ્તક લખી શકીએ. એક જ સૂત્રને જીવનમાં અનુભવવા ઈચ્છીએ તો આપુને આપુ જીવતર ખતમ થઈ જાય.

શિવાચ્યુ બાબતે પણ આયુર્વેદમાં આવું જ છે. તેની તમામ સંહિતા અને તમામ નિઘંટુ (દ્રવ્યોના ગુણ-દોષનું વર્ણન કરતો ગ્રન્થ)માં પ્રાયઃ નરમૂત્ર અથવા માનવમૂત્રના ગુણનું આવશ્યક સંક્ષિપ્ત-સૂત્રાત્મક વર્ણન છે. કેવળ માનવમૂત્ર જ નહીં પણ પાળેલાં પ્રાણી ગાય, બકરી, હાથી, ઘોડો, ઊંટ વગેરેના મૂત્રનું પણ ધણી વિગતે વર્ણન છે (જેના વિષે ભવિષ્યમાં અલગ પુસ્તક તૈયાર કરવાની મારી ધારણા છે.) તે વાંચતાં લાગે છે કે એક ઋગમાં આયુર્વેદ મૂત્રચિકિત્સાક્ષેત્રે ખૂબ જ ધ્યાન દઈને, લાંબો ગાળો આપીને, સેંકડો વૈદ્યો અને હજારો દરદી દ્વારા

ચોક્કસ નિર્ણયો તારવ્યા હશે. માનવમૂત્ર વિષે પણ ખૂબ જ મહત્ત્વ અધ્યયન અને અનુભવો થયા હશે. નહીં તે તેનો રસાયન ગુણ, વિષદન ગુણ, ચર્મરોગોમાં રાતી ખસ મટાડવાની વિશેષતા, તેની ઉષ્ણવીર્યતા વગેરે ક્ષવી રીતે નક્કી કરી શકે? તેમજ હારિત સંહિતામાં સર્ગભા અને પ્રસૂતા સ્ત્રીના તેમજ સ્ત્રી-પુરુષના બંનેના મૂત્રના અલગ ગુણનું વર્ણન શી રીતે કરી શકે?

આપણે ટૂંકમાં આયુર્વેદીય દષ્ટિએ શિવામ્બુની શાસ્ત્રીયતા તપાસીએ :

૦ શિવામ્બુ... ત્રિદોષની દષ્ટિએ-

પંચમહાભૂતના ટૂંકા સ્વરૂપે વાયુ-પિત્ત-કફ એ આયુર્વેદમાં તાણાવાણાની જેમ વણાયેલ છે. આ વાત-પિત્ત-કફ સમ્યક્ હોય ત્યારે શરીરનું સ્વાસ્થ્ય જળવાઈ રહે છે. પણ તે દૂષિત થાય એટલે કે વિકૃત થાય, વધે કે ઘટે ત્યારે શરીરની સમ્પત્તિ ધાતુઓ (દૂષ્યો), આશયો, અંગો આદિને દૂષિત કરતા હોવાથી તેને દોષ કહે છે. જે ત્રણેય દોષો ત્રિદોષને નામે અતિ પ્રખ્યાત છે.

જેમ આપણા શરીરના બંધારણમાં ત્રિદોષ છે તેમ શિવામ્બુના બંધારણમાં પણ ત્રિદોષ છે. તે પીવાથી કે લગાડવાથી શરીરસ્થ ત્રિદોષમાં વધઘટ કરીને સારું કે માહું પરિણામ લાવતા હોવાથી આપણે શિવામ્બુમાં રહેલા ત્રિદોષની વિચારણા કરીએ :

૧. વાયુ : આકાશ અને વાયુ મહાભૂતના ગુણુ લગભગ મળતા હોવાથી અને આકાશ તરવ પ્રાયઃ પૃથ્વી પર વાયુ જેટલું સક્રિય ન હોવાથી તેને ગૌણ ગણી અને મળીને 'વાયુ' (વાત) શબ્દ નક્કી કરવામાં આવેલો છે. આ વાયુ લૂખો, ઠંડો, હળવો, ચંચળ, વિષદ, સૂક્ષ્મ વગેરે ગુણુવાળો છે. જ્યારે શિવામ્બુમાં પંચમહાભૂત તો છે જ પણ તેમાં અગ્નિ તરવ મુખ્યત્વે હોવાથી વાયુતરવનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. કેવળ રૂક્ષ ગુણુથી જ તેમાં વાયુ વ્યક્ત થાય છે. થોડા પ્રમાણમાં લઘુ ગુણુથી. એટલે કે શિવામ્બુનું અંધારણુ લગભગ ૭૦ થી ૯૦ ટકા વાયુના અંધારણુથી વિપરીત હોવાથી તે વાયુનું ઔષધ બને છે. વાયુના અંશોના મોટા ભાગના છેદ તે આ રીતે ઉડાડે છે.

-શીત ગુણુ : વાયુનો શીત ગુણુ છે તો શિવામ્બુમાં ઉષ્ણ. શિવામ્બુ પિત્તકારક, અગ્નિપ્રધાન અને ઉષ્ણવીર્ય (ગરમ તાસીરવાળું) હોવાથી તે વાયુના શીત ગુણુનો છેદ ઉડાડે છે. વાયુમાં રહેલા આકાશ અને વાયુ બંને તરવો ઠંડાં છે તો તેનાથી બિલકુલ, મૂત્રમાં રહેલું અગ્નિતરવ ગરમ છે તેથી. આ કારણે શિવામ્બુ શીત ગુણુથી કાપેલા વાયુના રોગોને સવિશેષ મટાડે છે. અંગ ઠંડું પડી જતું હોય, શીતરવને કારણે રક્તાભિસરણુ તંત્ર કે નાડીતંત્રની ગતિ ઓછી થતી હોય ત્યારે શિવામ્બુપાન અને અભ્યંગ ઉષ્ણુત્વ આપીને શીતત્વ ઘટાડી સમતા લાવે છે.

વાયુના રોગોમાં શિવામ્બુ ગરમ કરીને માલિશ, બસ્તિ, નસ્ય, કર્ણપૂરણ, કોગળા વગેરેમાં વાપરવામાં આવે તો

વધુ અસરકારક બનવા સંભવ છે. પીવામાં પણ ધારોણુ શિવામ્બુ અથવા થોડું ગરમ કરીને લેવામાં આવે તે તેનો ઉષ્ણ ગુણ વધતાં વાયુના શીત ગુણને જીતવા તે વધુ કામચાલ બની શકે.

શિવામ્બુમાં અગ્નિ મહાભૂત હોવાથી, ખારું અને ક્ષારીય હોવાથી ઉષ્ણ છે. અને તેથી આયુર્વેદના તમામ ગ્રન્થોએ શિવામ્બુને વાયુનાશક માન્યું છે. એટલે કે વાયુ પ્રકૃતિવાળી વ્યક્તિને, વાયુના એંશી પ્રકારના રોગોને અને વાયુનું પ્રમાણ શરીર-મનમાં વધતું હોવાથી વૃદ્ધોને, તેમજ વાયુની ઋતુ વર્ષા-શિશિર વગેરેમાં વધુ માફક આવતું હોવાથી તેમણે તેનો નિઃસંકાય અને નિર્ભયતાથી આંતર-બાહ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૨. પિત્ત : પંચમહાભૂતમાંથી કેવળ અગ્નિ તત્ત્વ (સૂર્ય તત્ત્વ) જ ઉષ્ણ છે. જ્યારે શિવામ્બુમાં અગ્નિ તત્ત્વ સવિશેષ હોવાથી તે પિત્તકારક છે. તેનામાં રહેલું જળ તત્ત્વ સૌમ્ય હોવાથી તેની પિત્તકારકતાના પ્રમાણને થોડું ઘટાડે છે. શિવામ્બુ જેમ રંગ, સ્વાદ, ગંધમાં પાણીની નજીક તેમ તેમાં ઉષ્ણતા ઓછી. શિવામ્બુની સરવાળે તાસીર ઉષ્ણ (ઉષ્ણ વીર્ય) હોવાથી, અગ્નિતત્ત્વપ્રધાન ખારું, તીપ્તું, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ અને ક્ષારીય હોવાથી, કડુ-વિપાકી (પચે ત્યારે તીપ્તું) હોવાથી તે પિત્તકારક છે. આ કારણે શિવામ્બુ ઉષ્ણ પ્રદેશ, ઉષ્ણ ઋતુ, પિત્તપ્રકૃતિ, યૌવન, રક્તસાર કે મેદસાર (જે શરીરમાં રક્ત વધારે

હોય કે મેદ વધારે હોય તેવા બંધારણ વાળી વ્યક્તિ) કે ગરમીના રોગોમાં ફટલીકવાર માફક નથી આવતું કે પ્રતિકૂળ પણ પડે છે. તેથી જ્યાં જ્યાં પિત્તનાં લક્ષણો જણાય ત્યાં શિવામ્બુનો પ્રયોગ કરતાં પહેલાં વિચારવું જરૂરી છે. દૂધ, મીઠાં ફળો, મીઠાઈ, ખાંડ, ઘી, કાળી દ્રાક્ષ, પરવળ, દૂધી, તૂરિયાં, ગલકાં, મગ, શેરડી વગેરે ખાવાથી તેની પિત્તકારકતા ઘટે છે. કફપ્રકૃતિ, વાયુપ્રકૃતિ, કફવાયુ-પ્રકૃતિ, ઠંઠો પ્રદેશ, ઠંડી ઋતુ, સાત્વિક સ્વભાવ તેમજ બચપણ અને વૃદ્ધત્વમાં શિવામ્બુ વધુ પિત્તકારક નથી હોતું. તેનાથી ઊલટું ગરમ, ખારું, તીખું, ક્ષારીય કે તળેલું ખાવાથી, ગરમીમાં રહેવાથી, ક્રોધ કરવાથી, ગરમ પ્રદેશ, ગરમ પ્રકૃતિ, ગરમ રોગ, યૌવન, પહેલી ધાર વગેરેમાં શિવામ્બુ વધુ પિત્તકારક બને છે.

જો કે, સામાન્ય લોકો શિવામ્બુને જેટલું ગરમ માને છે તેટલું બધું તે ગરમ નથી. દરેક પિત્તવાળી વ્યક્તિને તે માફક ન જ આવે તેવું પણ નથી. કારણ કે આયુર્વેદ-આર્યોમાં પણ આ બાબતે થોડો મતભેદ જોવા મળે છે. શિવામ્બુ જેમ પિત્તકારક છે તેમ પિત્તહારક પણ માનવામાં આવેલ છે. જેનો શાસ્ત્રીય આધાર આ પ્રમાણે છે :

- ધન્વન્તરિં નિધંતુના શ્લોકનો પ્રારંભ જ 'શિવામ્બુ પિત્તહર છે.' તેવા શબ્દથી થાય છે.

'પિત્તરક્તકૃમિહર' શિવામ્બુ પિત્ત અથવા પિત્તજ રોગો, રક્તજ રોગો અને કૃમિને હરે છે.' ધણા વૈદ્યો કે વિદ્વાનો

અહીં 'પિત્તરક્ત'ને સ્થળે 'રક્તપિત્ત' અર્થ કરે છે પણ તેમ હોત તો ગ્રંથ કર્તાએ જ રક્તપિત્ત શબ્દ લખ્યો હોત. તેથી છંદલંગ થતો ન હતો અને અર્થ વધુ સ્પષ્ટ થતો હતો. પણ તેમના કહેવાનો ચોખ્ખો હેતુ એ જ છે કે શિવામ્બુ પિત્તના અને રક્તના રોગો મટાડે છે.

-નિધંદુ રત્નાકરમાં પણ 'વાત', મોહ', કફ', પિત્ત' નાશયેદિતિ કીર્તિતમ્ । - શિવામ્બુ વાયુ, મોહ, કફ અને પિત્તનો નાશ કરવામાં બાણીતું છે.' અહીં લેખક મૂત્રનો પિત્ત નાશ કરવાનો ગુણ અચકાતાં નથી રજૂ કરતા. પણ 'કીર્તિતમ્' શબ્દ વાપરીને ખુલ્લેઆમ પિત્તનાશક હોવાનું કહે છે.

-અષ્ટાંગ સંગ્રહ'માં ધન્વન્તરિ નિધંદુ પ્રમાણે જ કહ્યા ઉપરાંત 'નેત્રરોગ હરં પિત્તં પ્રખુદ્ધં ચ નિચચ્છતિ - શિવામ્બુ નેત્રરોગોને હરનારું અને પુષ્કળ પિત્તને મટાડનાર છે અથવા તેનું મોટી માત્રામાં સેવન કરવાથી વિરેચન ગુણથી પિત્તનું શોધન થઈ જાય છે.'

પાંડુ, કમળો, રક્તદોષ વગેરેમાં પિત્તનું રેચન કરાવવા ગોમૂત્ર પાવાનો પ્રયોગ લણ્ણલા-અમળુ સૌમાં પ્રચલિત છે જ. આયુર્વેદના પંચકર્મમાં વિરેચન કરનારાં દ્રવ્યોમાં મૂત્રનો પણ ઉલ્લેખ છે જ. -દુગ્ધં ચ મૂત્રં ચ વિરેચનાતિ ।

-યોગ રત્નાકરે પણ ધન્વન્તરિ નિધંદુનો જ સ્લોક સ્વીકારીને તેની પિત્તવનતાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

-કારિત સંહિતામાં શિવામ્બુને મધુર કહીને તે રસમાં

મધુર છે કે વિપાકમાં? તે સ્પષ્ટ કર્યું ન હોવાથી બંનેનો સ્વીકાર થઈ શકે. જે દ્રવ્ય રસમાં કે વિપાકમાં મધુર હોય તે પિત્તનાશક હોઈ શકે.

શોઢલ નિઘંટુમાં સર્વમૂત્રના સામાન્ય ગુણુ આપવામાં આવેલા છે તેમાં 'શમયેત્ પિત્તમ્' તમામ મૂત્ર પિત્તનું શમન કરે છે.' તેવું કહેલ છે. કૈયદેવ નિઘંટુમાં બધાં જ મૂત્ર 'કર્ષેત્ પિત્તં' અથવા માર્ગ યુક્તં સેકાપનાહો (શ્લોક ૪૨૭)—મૂત્રની ધાર કરવાથી અને પોટિસથી પિત્ત નીચે તરફ લઈ જઈ શકાય છે.' તેમ કહેલ છે.

આટલી ચર્ચાના અંતે નિખાલસપણે કહી શકાય કે આયુર્વેદાચાર્યોએ કાઈ સ્થળે શિવામ્બુને 'પિત્તકર' કહ્યું નથી. ઉષ્ણ, તીષ્ણ, ખારુ, ક્ષારીય, ઉષ્ણવીર્ય, કટુવિપાકી હોવાથી પિત્તકારક હોવાનું અનુમાન કર્યું છે જ્યારે તેના વિરોધમાં ઉપરોક્ત દલીલો પણ છે જ. તેથી શિવામ્બુ 'પિત્તકર' છે કે પિત્તહર' તે બાબતે સ્વાનુભવે દરેક વ્યક્તિએ અલગ અલગ નિર્ણય પર આવવું પડે તેમ છે.

૩. કફ : આયુર્વેદની લગભગ એકેએક સંહિતાએ શિવામ્બુને કફઘ્ન કહ્યું છે. કારણ કે શિવામ્બુમાં કફ વિપરીત બધા જ ગુણુ-કર્મો છે. તે તીષ્ણ અને કડવા રસથી; ઉષ્ણ તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, લઘુ અને ક્ષારીય ગુણુથી કફઘ્ન છે. ચરકે તેને કટુકસ્કંધ (તીષ્ણ વર્ગ)માં સમાવેલ હોવાથી પણ કફઘ્ન છે. ઉષ્ણવીર્ય અને કટુવિપાકી હોવાથી તે કફજન્ય બધા જ રોગોને મટાડે છે. કફપ્રકૃતિ, ખચપણ, વસંત અને

હેમંત ઋતુ, ઠંડા અને જલ્દીય પ્રદેશમાં શિવામ્બુ વધુમાં વધુ માફક આવતું હોય છે. રસસાર, માંસસાર, મજ્જાસાર અને શુક્રસાર વ્યક્તિને પણ તે માફક આવે છે.

૪. ત્રિદોષશામકતા : ત્રિદોષની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શિવામ્બુ મુખ્યત્વે કફદ્વ છે. તે પછી ખીજા નંબરે વાતદ્વ છે અને ત્રીજા નંબરે પિત્તદ્વ. જેમ આમળાં અનેક વિપરીત રસો-ગુણોવાળાં હોવા છતાં પ્રભાવથી તે ત્રિદોષશામક છે તેમ દિવ્ય ગુણવાળું શિવામ્બુ પણ પ્રભાવથી કદાચ ત્રિદોષશામક હોઈ શકે. જે કે તેનામાં તેવો પ્રભાવ હોવાનો કોઈ ગ્રન્થમાં ઉલ્લેખ નથી. છતાં આજના યુગમાં વ્યાપક અને પુષ્કળ અનુભવે પિત્તના રોગોને પણ મટાડતું જોવામાં આવે છે તેથી તેને પ્રભાવથી ત્રિદોષશામક છે તેમ કહેવું હોય તો કહી શકાય.

*

૦ શિવામ્બુ... રસોની દૃષ્ટિએ-

વિશ્વનું કોઈ પણ દ્રવ્ય પંચમહાભૂતના બંધારણ વિના બન્યું ન હોવાથી પંચમહાભૂતજન્ય છે રસોમાંના રસો પણ શિવામ્બુમાં છે. આપણે તે રસોના ગુણ-દોષ તપાસીએ :

૧. મધુર (ગાળ્યો) રસ : કેવળ શાલિગ્રામ નિઘંદુ અને હારિત સંહિતામાં જ શિવામ્બુને મધુર કહેલ છે. તે રસરૂપે, અનુરસરૂપે કે મધુર વિંપાક રૂપે ? તે અસ્પષ્ટ છે. જે લોઢા ખારું, ખાટું, તીખું, ગરમ ખાતાં ન હોય, ગરમ દવા લેતાં ન હોય, નિર્વ્યસની હોય, પિત્ત

પ્રકૃતિ ન હોય, પ્રદેશ ગરમ ન હોય અને દૂધ, મીઠાં ફળો, મીઠાઈ, ઘઉં, મગ જેવો મધુર આહાર લેતા હોય તેવી વ્યક્તિનું મૂત્ર મધુર એટલે કે નાળિયેરના પાણી જેવું, નીરા જેવું કે સાદા ભાંભળા પાણી જેવું હોય છે. દૂધ પીતાં બાળકોનું મૂત્ર પણ તે જ કારણે મધુર હોય છે. આવા મધુર રસવાળા શિવામ્બુમાં પૃથ્વી અને જળ તત્ત્વ વધારે હોવાથી તે ગરમ પડતું નથી અથવા ઓછું ગરમ પડે છે. તે પિત્તનું અને વાયુનું શમન કરે છે પણ કફ કરતું નથી. કફનું તો શમન કરવાનો તેનો ગુણ હોવાથી ત્રિદોષશામક બને છે.

શિવામ્બુ મધુર હોવાને શાસ્ત્રીય આધાર આ પ્રમાણે છે :

- (૧) માનુષં ક્ષારકટુકં મધુરં ચ ઉચ્યતે ।
-હારિત સંહિતા, પ્ર. અ. ૧, મૂત્રવર્ગ
- (૨) મધુરં લઘુ દીપનં કફનાશનમ્ ।
-શાલિગ્રામ નિઘંટુ, મૂત્રવર્ગ

૨. અમ્લ(ખાટા) રસ : શિવામ્બુમાં ખાટો રસ નથી. ક્વચિત્ વધુ ખટાશ ખાતારને અનુરસ રૂપે ક્યારેક ખટાશનો જરાતરા અનુભવ થતો હોય છે. ખટાશવાળા શિવામ્બુમાં પિત્તકારકતાનો ગુણ વધારે હોય છે.

૩. લવણ(ખારો) રસ : રાજનિઘંટુમાં અને ભાવ-પ્રકાશમાં 'તિક્તોળણું લવણું રૂક્ષમ્' અને નિઘંટુ રત્નાકરમાં 'સક્ષારલવણું સ્મૃતમ્-તે ક્ષારીય અને ખારું કહેલ છે.'

તેમ કહ્યું છે. કારણ કે શિવામ્બુમાં પ્રાયઃ પ્રથમ વ્યક્ત થતો રસ ખારો છે. આ ખારાશ તેમાં ક્ષારીયતાને કારણે છે. તેમાંથી માનવમૂત્રક્ષાર (શિવામ્બુક્ષાર) બનાવવામાં આવે (ગોમૂત્રક્ષારની વિધિ પ્રમાણે) તો તે સ્વાદમાં ખારો હોય છે. આ કારણે શિવામ્બુમાં પાચન, રુચિકર અને પિત્તકર ગુણ હોય છે. જે વ્યક્તિના આહારમાં મીઠું કે ક્ષાર વધુ હોય છે તેના મૂત્રનો સ્વાદ વધુ ખારો હોય છે. તેથી જ શિવામ્બુકલ્પમાં 'શિવામ્બુસેવન કરનારે ખારું કે ક્ષારવાળું ન ખાવું' તેવા પથ્યપાલનનું વિધાન છે. કારણ કે શિવામ્બુસેવન કરનારના શરીરમાં ખારાશ અને ક્ષાર તો શિવામ્બુ દ્વારા હમેશાં પૂરતા પ્રમાણમાં લેવાય કરતા હોય જ છે.

હમેશાં ક્ષારનું સેવન કરવાની આયુર્વેદમાં મનાઈ છે, છતાં શિવામ્બુ રસાયન અને બલ્ય હોવાથી અપવાદ રૂપ ગણી શકાય.

૪. કટુ (તીખો) રસ : શિવામ્બુના અંધારણમાં અગ્નિ તત્ત્વ અથવા પિત્ત હોવાથી તે રસમાં તીખું છે. (કટુનો અર્થ આયુર્વેદ પ્રમાણે તીખો કરવાનો છે. સાહિત્યમાં 'કટુ'નો અર્થ 'કડવો' કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી.) તીખું હોવાને કારણે શિવામ્બુ રક્ષ, લઘુ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ અને લેખન ગુણવાળું, ઉષ્ણવીર્ય અને કટુવિપાકી (પચે ત્યારે તીખું) છે. તે કારણે તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, ભૂખ લગાડે છે, આમનું પાચન કરે છે, શિરો

વિરેચન છે, કફનો નાશ કરે છે જેથી કફના ૨૦ રોગો મટાડવામાં ઉપયોગી બને છે. ચામડીના રોગો, નેત્રરોગો, શરદી, અરુચિ, અજીર્ણ, કૃમિ, પ્રમેહ, કફજ્વર, વિષ, મોહ (તંદ્રા) વગેરે રોગોને મટાડવામાં મદદ કરે છે.

કૈયદેવનિધંદુમાં 'નરમૂત્ર' કટુ ક્ષારં વિષદ્ધનં ચ રસા-
યનમ્' કહેલ છે તેમાં પ્રથમ મુખ્ય રસ કટુ કહેલ છે.
હારિત સંહિતામાં 'માનુષ' ક્ષારકટુકં-માનવમૂત્ર ક્ષારીય
અને તીષ્ણું છે, તેમ કહ્યું છે. ચરક સંહિતામાં તેને કટુક
સ્કંધ (તીષ્ણા વર્ગ)નું દ્રવ્ય માનેલ છે. શિરોવિરેચન,
આર્તવજનન, અતઃસ્રાવવર્ધક, લેખન, જંતુદ્ધન વગેરે
ગુણો શિવામ્બુમાં રહેલા તીષ્ણા રસને આભારી છે.

શિવામ્બુમાં તીષ્ણા રસ લગભગ ત્રીજા ક્રમે છે.

ગરમ પ્રદેશ, ગરમ ઋતુ, ગરમ પ્રકૃતિ, ગરમ આહાર,
મરચાં, મરી, રાઈ, અજમા જેવા કટુ વિપાકી તીષ્ણા
રસનું અતિ સેવન કરવાથી શિવામ્બુમાં તીષ્ણા રસનું
પ્રમાણ વધે છે, અને દૂધ, ઘી, દ્રાક્ષ, શેરડી, મીઠાં ફળો,
મધુર, ઠંડો ખોરાક ખાવાથી, વધુ પાણી અને વધુ દૂધ
પીવાથી; ખટાશ, ખારાશ, તીખાશ વિનાનો સૌમ્ય ખોરાક
ખાવાથી શિવામ્બુમાં તીષ્ણા રસનું પ્રમાણ ઘટે છે. કફ
પ્રકૃતિ, ઠંડો પ્રદેશ, બચપણ, સૌમ્ય આહાર, સૌમ્ય ઔષધો
વગેરે કારણે શિવામ્બુમાં તીષ્ણા રસ નહીંવત્ જ જેવા
મળે છે.

૫. તિક્ત (કડવો) રસ : તિક્ત એટલે તીષ્ણા નહીં

પણ કડવો રસ (સાહિત્યમાં તિક્તનો અર્થ તીખો કરવામાં આવે છે તે ખોટું છે.) આકાશ અને વાયુ મહાભૂત મળીને કડવો રસ બનતો હોવાથી કડવા રસની પ્રધાનતાવાળું શિવામ્બુ વધુ ગરમ નથી હોતું. ઊલટું પિત્તશામક હોય છે. તે વધુ લઘુ અને વધુ રૂક્ષ ગુણવાળું હોવાથી કફને પણ સવિશેષ મટાડે છે. શિવામ્બુને કડવો રસ સાત્ત્વિકતા આપીને વ્યક્તિને આધ્યાત્મિક વલણ તરફ આકર્ષે છે તેથી બુદ્ધિ, મેધા વધે છે. કૃમિ, જ્વર, દાહ, અમ્લપિત્ત, ચર્મ-રોગ, વિષ, નેત્રરોગ, વ્રણ, ચર્મરોગો તેમાં ખાસ કરીને રાતી ખસ, અરુચિ, અજીર્ણ, તંદ્રા, અતિ નિદ્રા, રક્તદોષ, તમસ, આમ, પિત્તના અને કફના બધા રોગો મટાડે છે.

કડવો રસ જેમાં પ્રધાનપણે હોય તેવું શિવામ્બુ ત્રિદોષશામક ગુણવાળું કહી શકાય.

શિવામ્બુમાં કડવો રસ ખીજા સ્થાને છે.

૬. કુષાય રસ: તૂરો રસ પૃથ્વી અને વાયુના મિશ્રણથી બનેલો હોય છે. જે શિવામ્બુમાં લગભગ નથી છતાં, શિવામ્બુ ઉપર પાણી પીવાથી તે મીઠું લાગતું હોવાથી અનુરસ રૂપે કે આંશિક રૂપે હોવા સંભવ છે.

*

૦ શિવામ્બુ...ગુણોની દૃષ્ટિએ-

આયુર્વેદમાં સાંખ્યદર્શન અનુસાર ૨૦ ગુણોનું વર્ણન છે, જેના દ્વારા દ્રવ્ય કાર્ય કરતાં હોય છે. પરંતુ તે વીશ-

માંના આઠ ગુણુ વધુ પ્રચલિત અને શિવામ્બુને સમજવા ઉપયોગી હોવાથી આપણે તેટલાની વાત કરીશું.

૧. ઉષ્ણુ : અગ્નિ મહાભૂતમાંથી બનેલો આ ઉષ્ણુ ગુણુ શીતગુણુનો છેદ ઉડાડે છે. પિત્ત ઉષ્ણુ હોવાથી ઉષ્ણુ ગુણુ પિત્તવર્ધક છે. શિવામ્બુમાં ઉષ્ણુ ગુણુનો સ્વીકાર સર્વસામાન્ય છે. અને એ કારણે જ તે થોડા કે વધુ પ્રમાણમાં પિત્તકારક છે તેમ માનવામાં આવે છે.

શિવામ્બુ ઉષ્ણુ, તીક્ષ્ણુ, ખારું અને તીપ્પું હોવાથી તે કફના અને વાયુના તમામ રોગોને મટાડે છે; પાચન, દીપન, અગ્નિવર્ધક, આમપાચક અને લઘુ છે. વાત પ્રકૃતિ, કફવાત પ્રકૃતિ, વૃદ્ધો, બાળકો, કફના અને વાયુના રોગોને વધારે માફક આવે છે. જ્યારે તેનાથી બિલટું ગરમ પ્રદેશ, ગરમ પ્રકૃતિ, ગરમીના રોગો, યૌવન વગેરેમાં ફેટલીકવાર (સોમાંથી જે પાંચ વ્યક્તિને) માફક નથી આવતું.

ખારું, ખારું, તીપ્પું, ગરમ ખાવાથી; પિત્ત પ્રકૃતિથી, ગરમ ઋતુથી, ગરમીના રોગથી કે ચીડિયા સ્વભાવથી શિવામ્બુમાં ઉષ્ણુતાનો ગુણુ વધુ પેદા થાય છે.

ઉષ્ણુ હોવાને કારણે શિવામ્બુ કફ, વાયુ, કૃમિ, તંદ્રા, આમ, ત્વગ્દોષ, નેત્રરોગ, અરુચિ, અજીર્ણ, શરદી, શ્વાસ, ઉધરસ, શીળસ, પક્ષાઘાત, રાંજણુ, સંધિવાત, આમવાત, મેદ, શૂળ. સોબ્ને, રાતી ખસ, ખરજવું, દાદર, સોરાયસીસ ઘોળો કાઢ, ખીન્ન, ખોડો, કબજિયાત, ગોળો, ગેસ, મોતિયો,

ચક્ષુ મા આવવા, દષ્ટિ દૌર્બલ્ય, આંખના ચીપડા, કક્ષ્ણ
કે વાતજ શિરઃશૂળ, સાયનસ, મેલેરિયા, ક્ષુદ્ય, કક્ષ્ણવર,
વાતજવર વગેરેને મટાડવામાં સહાયક બને છે.

ઉષ્ણ હોવાથી શિવામ્બુ પાચન, દીપન, રચન,
વાતાનુલોમન (વાયુને નીચે લઈ જનારો ગુણ), રચન,
શિરોવિરેચન, આર્તવજનન, જંતુદન, લેખન, યકૃત
ઉત્તેજક, ક્ષારીય, શોધન વગેરે ગુણવાળું છે.

૨. લઘુ : શિવામ્બુમાં અગ્નિ તત્ત્વ હોવાથી; ખારું,
કડવું, તીખું અને ગરમ હોવાથી લઘુ એટલે કે હળવું છે.
તેથી પીવાની સાથે તુરત પચી જાય છે. લઘુ ગુણને કારણે
શિવામ્બુ સાર્ત્વિક, સ્ફૂર્તિપ્રદ, ઉત્સાહપ્રદ, પાચન, દીપન,
શિરોવિરેચન અને આમપાચન છે.

શિવામ્બુનો લઘુ ગુણ ગુરુ ગુણથી વિપરીત છે. તે
કારણે તે મેદનાશક, આળસ દૂર કરનાર, વધુ પ્રમાણમાં
જંધ હોય તો તેને ઓછી કરનાર, આમવાત, ખંજવાળ,
કૃમિ, મોહ, સોજ વગેરે મટાડવામાં સહાયક બને છે.

બધા જ શાસ્ત્રકારોએ શિવામ્બુને સર્વાનુમતે લઘુ
ગુણવાળું ગણાવ્યું છે. રાજનિધંતુના કહેવા પ્રમાણે 'નરાણાં
તું ભવેત્ સર્વં પાચનં દીપનં લઘુઃ'—બધા પ્રકારનું માનવ-
મૂત્ર પાચન કરનારું ભૂખ લગાડનારું અને પચવામાં હળવું
છે.' શાલિગ્રામ નિધંતુમાં તો તેને મધુર અને કક્ષ્ણાશક
કહ્યા ઉપરાંત લઘુ કહ્યું છે. 'મધુરં લઘુ દીપનં કક્ષ્ણાશનમ્'
હારિત સંહિતામાં પણ તે જ રીતે 'મધુરં લઘુ ચ ઉચ્યતે'
કહ્યું છે.

૩. રૂક્ષ : શિવામ્બુમાં રહેલ અગ્નિ તરવ ઉષ્ણતા; તીખો તથા કડવો રસ અને ક્ષારીયતા રૂક્ષતાનું કારણ છે. રૂક્ષ ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણ સ્નિગ્ધ હોવાથી શિવામ્બુ રોગોની સ્નિગ્ધતાને દૂર કરતું હોવાથી અને કઠ્ઠ સ્નિગ્ધ હોવાથી કઠ્ઠના બધા જ રોગોને મટાડે છે. શરદી, આમ, કઠ્ઠજન્ય રોગો, આમાતિસાર, વ્રણ, પરુ, આમ, વાળની વધુ ચીકાશ, ત્વચાની ચીકાશ, સ્વભાવની ચીકાશ વગેરે દૂર કરે છે. તેનાથી સ્નાન અને માલિશ કરવાથી ત્વચા, વાળ વગેરે ચોખ્ખા થાય છે. તેના ક્ષાગળાથી પણ દાંત ચોખ્ખા થાય છે અને મોંની ચીકાશ દૂર થાય છે.

કૃતલાક વિદ્વાનો શિવામ્બુને 'રૂક્ષ' નહીં પણ 'અરૂક્ષ' એટલે તે ચીકણું પણ નથી અને લૂપ્તું પણ નથી તેવું કહે છે. ખરેખર અનુભવે શિવામ્બુ પીવાથી કે માલિશ કરવાથી રૂક્ષતાનો અનુભવ થતો નથી. તેથી ત્વચા, વાળ વગેરે ઊલટાના મુદાયમ બને છે! તેના માલિશથી તે વાઢિયા, ત્વચારૂક્ષતા દૂર કરી સ્નિગ્ધતા અર્પે છે!

રાજનિધંદુમાં 'તિક્તોષ્ણું લવણું રૂક્ષં' એમ કહેલ છે. નિધંદુ રત્નાકરમાં પણ 'તિક્તં રૂક્ષં ચ પ્રોક્તં' કહીને 'રૂક્ષ' જ કહ્યું છે.

૪. તીક્ષ્ણ : અગ્નિ તરવ, ઉષ્ણતા, તીખો અને ખારો રસ વગેરે કારણે શિવામ્બુ તીક્ષ્ણ (ઉચ્ચ) છે.

'નિધંદુ રત્નાકર' અને 'ભાવ પ્રકાશ'માં એક સરખા જ શ્લોકમાં શિવામ્બુને 'તીક્ષ્ણ' કહ્યું છે.

રક્તપામાહરં તીક્ષ્ણં સક્ષારં લવણં સ્મૃતમ્—શિવામ્બુ
લાલ ખસને મટાડે છે. તીક્ષ્ણ છે, ક્ષારીય છે અને
ખારું છે.’

તીક્ષ્ણ ગુણની અન્ય બાબતો ‘ઉષ્ણ’ ગુણમાં જોઈ
લેવી. તે બંને ગુણ મળતા હોવાથી અહીં પુનરાવર્તન
કર્ચું નથી.

*

• શિવામ્બુ...વીર્યની દષ્ટિએ—

‘શીતોષ્ણમયં જગત્—આ જગત શીત અને ઉષ્ણ
છે.’ એટલે કે ચંદ્ર અને સૂર્યની ઠંડી-ગરમ તાસીરવાળું
આ આમ્બુ જગત છે. તેથી તેમાંના પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં શીતતા,
ઉષ્ણતા કે શીતોષ્ણતા હોવા સંભવ છે. જે દ્રવ્યોમાં
સૂર્યશક્તિ એટલે કે અગ્નિતત્ત્વ કે પિત્તનું પ્રમાણ બંધા-
રાણમાં વધારે હોય છે તે ઉષ્ણ; અને આકાશ, વાયુ,
જળ, પૃથ્વી તત્ત્વવાળા, ચંદ્ર શક્તિવાળા કે કફવાયુના
બંધારણવાળાં દ્રવ્યો ઠંડાં હોય છે. શિવામ્બુમાં અગ્નિ
તત્ત્વ અથવા પિત્ત વધારે હોવાથી તે ઉષ્ણવીર્ય છે. તેની
વધુ વિગત ઉષ્ણ ગુણ અનુસાર જોઈ લેવી.

*

• શિવામ્બુ...વિપાકની દષ્ટિએ—

મધુર વિપાક, અમ્લવિપાક અને કટુવિપાક એમ ત્રણ
વિપાક આયુર્વેદમાં દર્શાવ્યા છે. વિપાક એટલે કોઈ પણ

આહાર કે દ્રવ્ય પેટમાં પચે ત્યારે તેની છેલ્લી સ્થિતિ. મધુર, ખારા (મધ, સિંધવ સિવાયના) બધાં જ દ્રવ્યોનો મધુર વિપાક થાય છે. (આમળાં, મીઠાં દાડમ સિવાયના) બધાં જ ખાટાં દ્રવ્યોનો અમ્લવિપાક થાય છે. જ્યારે તીખાં, તૂરાં અને કડવા (લવિંગ, સૂંઠ, આદુ, લસણ, લીંડીપીપર, હરડે, ગળો સિવાયના) બધાં જ દ્રવ્યોના વિપાક કટુ થાય છે. તે નિયમ પ્રમાણે શિવામ્બુમાં મુખ્ય તીખો, તૂરો, કડવો રસ હોવાથી, ક્ષારીય હોવાથી અને ઉષ્ણવીર્ય હોવાથી તે કટુવિપાકી છે. એટલે કે શિવામ્બુ પચે છે ત્યારે તીખું બની જાય છે. તેથી તે ગરમ પડે છે. બળતરા કરે છે. ગરમીમાં માફક આવતું નથી. જો કે, હારિત સંહિતામાં અને શાલિગ્રામ નિઘંટુમાં મધુર કહેલ છે. લવણ રસ તો તેમાં છે જ તેથી તેનો અર્થ કદાચ મધુર વિપાક કરવામાં આવે તો તે મધુર વિપાકી હોવાની શંકા છે. તેને પિત્તશામક કે ત્રિદોષશામક કહેતી વખતે કેટલાક વિદ્વાનોને તેના મધુર વિપાકનો ખ્યાલ હોવા સંભવ છે. શાસ્ત્ર અને વૈદ્યો તો શિવામ્બુને કટુ વિપાકી માને છે પણ મારા અંગત અનુભવે મને મધુર વિપાકી જણાયું છે. કારણ કે કટુવિપાકી દ્રવ્ય વાયુકારક, આક્રો કરનાર, ગરમ, ગુદ્દાહ કરનાર અને ઊનવા કરનાર હોય સંભવ છે તેથી મુખ્યત્વે વાયુ અને અલ્પાંશે તે પિત્તપ્રકોપ કરે છે તેમ કહી શકાય. પણ, તેનાથી ઊલટું, શિવામ્બુ તો વાયુનાશક છે. આક્રો, ઊનવા, અર્શી, મરડો વગેરેને તે મટાડે છે ! તેથી શક્યતા છે કે મધુર

વિપાકી હોય. અન્ય અષ્ટ મૂત્ર ભલે કટુ વિપાકી હોય પણ માનવમૂત્ર કેવળ મધુર વિપાકી કેમ ન હોઈ શકે? વૈદ્યોએ આ બાબતે ચોક્કસ અનુભવો કરવા-કરાવવા જોઈએ, કારણ કે આયુર્વેદના કોઈ ગ્રન્થમાં શિવામ્બુ 'કટુવિપાકી' છે તેવું ચોક્કસ શબ્દોમાં કહ્યું નથી. મૂત્રવર્ગમાં અષ્ટ-મૂત્રને કદાચ કયાંય કટુવિપાકી કહેલ હશે, પણ માનવ-મૂત્રના ગુણ તો તે બધા કરતાં ચઢિયાતા છે. 'રસાયન' 'બૃહ્ય' વગેરે ગુણવાળું હોવાથી તે મધુર વિપાકી હોય તો શિવામ્બુનું મૂલ્ય આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ ઘણું વધી જાય છે. કારણ કે રસ કરતાં ગુણ, ગુણ કરતાં વીર્ય અને વીર્ય કરતાં વિપાક બળવાન હોય છે. હરડે, આમળાં, ગળો જેવાં અપવાદ દ્રવ્યોની જેમ 'વિકૃતિ વિષમ સમવાય' (વિચિત્ર પ્રત્યારબ્ધ) એટલે કે જેના બંધારણમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક વિચિત્ર કે વિષમ પરિણામ બતાવનારા હોય છે તેમ આ શિવામ્બુમાં પણ હોઈ શકે. મને લાગે છે કે શિવામ્બુમાં આ વિકૃતિ વિષમ સમવાય (બધુ વિષમ રીતે ભેગું થયેલ) હોય છતાં સમવાળે લાભદાયી હોવાથી તે તૂરું, કડવું, તીપ્તું, લૂપ્તું, હળવું અને કટુવિપાકી હોવા છતાં વાયુને મટાડે છે. ખારું, તીપ્તું, ક્ષારીય, ગરમ, હૃણવીર્ય અને કટુવિપાકી હોવા છતાં પિત્તને મટાડે છે. અને દ્રવ, કિંચિત્ મધુર, લવણ, મધુરવિપાકી હોવા છતાં કફને મટાડે છે.

૦ શિવામ્બુ... પ્રભાવની દૃષ્ટિએ—

પ્રભાવ એટલે ચમત્કાર. ‘અચિન્ત્યશક્તિઃ પ્રભાવઃ’ જે દ્રવ્યમાં યુક્તિથી ચિંતની ન શકાય તેવાં જાદુઈ પરિણામો લાવવાની શક્તિ હોય તેને પ્રભાવકારી દ્રવ્ય કહી શકાય. જેમ ભારંગ પ્રભાવથી શ્વાસ મટાડે છે, આમળાં પ્રભાવથી ત્રિદોષશામક છે, સહદેવીનું મૂળ માથે બાંધવાથી તાવ ઊતરે છે, અઘેડો બાંધવાથી પ્રસૂતિ થાય છે, પીપળાનાં પાન કાનમાં નાખતાં પ્રભાવથી સર્પવિષ ઊતરે છે તેમ. આયુર્વેદમાં અગણિત વનસ્પતિના ઈમર્જન્સી પ્રભાવ પ્રયોગો આપેલ છે તેમ મને તો લાગે છે કે કોઈ અન્યકારે શિવામ્બુમાં પ્રભાવ હોવાનો ઉલ્લેખ ન કરેલ હોવા છતાં તે પ્રભાવકારી દ્રવ્ય હોવું જોઈએ. તેનામાં રહેલ આયુર્વેદોક્ત રસાયન ગુણ, શિવામ્બુ કલ્પમાં કહેવા પ્રમાણે દિવ્ય ગુણ અને શ્રી આર્મસ્ટ્રોંગના અનુભવ પ્રમાણે મેજિક વોટર (જાદુઈ જળ) વગેરે તેનામાં પ્રભાવ હોવાની સાક્ષી પૂરે છે. મૃત્યુના મુખમાં પડેલા અનેક રાગીઓને શિવામ્બુએ ચમત્કારિક રીતે પ્રભાવથી થોડા સમયમાં જ જીવાડ્યા છે. જુઓ, શ્રી આર્મસ્ટ્રોંગનું પુસ્તક ‘ધી વોટર ઓફ લાઇફ’ અને શ્રી રાવજીભાઈનું ‘માનવમૂત્ર.’ તે ઉપરાંત કેન્સર જેવા અસાધ્ય કેસ અને એઈડ્ઝના મટવા અશક્ય કેસ પણ હમણાં હમણાં સત્ય ઘટનારૂપે પ્રગટ થયા છે. તેવા સંકડો કેસ કોઈ વિશાળ હૃદયી મહાવૈદ્ય વાંચે અને શિવામ્બુના ગુણ ફરીને લખે તો અવશ્ય એમાં ‘પ્રભાવ’ ગુણ ઉમેરે જ.

૦ શિવામ્બુ...અન્ય ગુણુ-કર્મની દૃષ્ટિએ-

૧. રોચનમ્-રોચનમ્ એટલે રુચિકારક. શિવામ્બુમાં ખારો, કડવો અને તીખો રસ હોવાથી, તે ઉષ્ણવીર્ય હોવાથી, આમપાચક અને કક્ષ્ન હોવાથી તેમાં રુચિ કરવાનો ગુણુ રહેલો છે અને તે કારણે શિવામ્બુનું સેવન કરનારને આહારની રુચિમાં વધારો થાય છે. ધન્વન્તરિ નિધંદુ અને અષ્ટાંગ સંગ્રહમાં શિવામ્બુને 'રોચનમ્' કહ્યું છે.

૨. દીપનમ્-દીપનં એટલે ભૂખ લગાડનાર. રુચિ થવી તે માં અને મનનો વિષય છે તેા ભૂખ લાગવી તે પેટનો. ઉપર કહેલા બંધારણથી શિવામ્બુ રુચિકરની જેમ જ ભૂખ લગાડનાર છે કારણ કે તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

૩. આમઘ્નમ્-રાજનિધંદુમાં તથા શોઢલ નિધંદુમાં શિવામ્બુનો 'આમઘ્ન' કે 'આમહર' ગુણુ કહ્યો છે. જેની ઘણી વિશાળ વ્યાખ્યા થઈ શકે. આયુર્વેદમાં 'આમ' શબ્દ અનેકાર્થી, વિશાળ અને મહત્વનો છે. આહાર, ધાતુઓ, મળો વગેરે જ્યારે કાયા રહે છે ત્યારે સામ (સ+આમ) અને છે અને એ સામ વાયુ, સામ પિત્ત, સામ કક્ષ્ જાતજાતના રોગોનું કારણુ બને છે. આમમાં ચીકાસ અને ગૌરવ હોવાથી શરીરના સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં તે જ્યાં પસાર થાય ત્યાં ચીકાસ, અવરોધ અને સંઘાત પેદા કરી તે તે સ્થાનનો અને તે તે દોષનો રોગ પેદા કરે છે. તેથી જ તેા 'આમ' હિ સર્વરોગાણાં મૂલમ્-આમ જ બધા રોગોનું મૂળ છે, તેમ કહેવામાં આવેલ છે અને તેને નિદાનનું

અત્રતમ સૂત્ર માનવામાં આવેલ છે. આવું જ એક અત્રતમ સૂત્ર ચિકિત્સામાં પણ કહેવાયેલું છે. 'નિરામ દેહસ્ય હિ સ્વિપન્નિ, ભવન્તિ યુક્તાનિ અમૃતોપમાનિ' -દેહ (આમરહિત) થાય પછી જ યુક્તિપૂર્વક આપવામાં આવેલાં ઔષધો અમૃતરૂપ થાય છે. (નહીં તો ઝેરરૂપ.) નેચરોપથી- માં જેને શરીરવિષ કહેવામાં આવે છે તે આ આમ.

આનો સીધો-સરળ અર્થ એ થયો કે આમને કારણે બધા રોગો થાય છે. જ્યારે શિવામ્બુ 'આમદન' હોવાથી તે બધા જ રોગોને મટાડી શકે છે. અથવા શિવામ્બુ સેવન કરવાથી નિરામ રહેવાય છે કે નિરામ થવાય છે. શિવામ્બુ સેવન કરીને નિરામ થયા બાદ આપવામાં આવેલાં બધાં જ ઔષધો પરિણામદાયી બને છે. શિવામ્બુના સફળ ફેસ તપાસશે તો તેમાં લંઘન સાથે શિવામ્બુ સેવનથી પરિણામ મળવાનું રહસ્ય તેના આમદન ગુણમાં રહેલું જણાશે.

ટૂંકમાં, શિવામ્બુ ચિકિત્સાની સૌથી વધુ સફળતા અને ત્વરાનું શિવામ્બુમાં 'આમદન' ગુણને કારણે જ પ્રાયઃ છે તેમ સ્વીકારવું પડે તેમ છે.

૪. બલ્યમ : હારિત સંહિતામાં 'ચક્ષુરોગહર' બલ્યં દીપનં કંકનાશનમ્' અને શાક્ષીત્રામ નિઘંટુમાં તે જ શબ્દોમાં શિવામ્બુને 'બલ્યમ' કહ્યું છે.

શિવામ્બુમાં રહેલા કિંચિત્ મધુર રસ, મધુર વિપાક, હૃદય, રસાયન અને આયુષ્યવર્ધક ગુણથી તે બળ વધારનાર

છે. શિવામ્બુ સેવન કરનાર મોટા ભાગની વ્યક્તિનો પ્રથમ અનુભવ તે શક્તિ, સ્ફૂર્તિ અને બળ આપવાનો ગુણ હોવાનો છે. ઉપવાસમાં શિવામ્બુનું સેવન કરવામાં આવે તો તે કારણે જ અશક્તિ નથી આવતી. શરીર-મન બંનેનું બળ વધારે છે.

શિવામ્બુકલ્પના અનેક શ્લોકમાં શિવામ્બુ બળવર્ધક હોવાનો ઉલ્લેખ છે જુઓ :

—સપ્તમાસ પ્રયોગેષુ જાયતે બલવત્તરઃ ૧૨૩
સાત માસ સુધી શિવામ્બુ સેવનનો (વ્યવસ્થિત) પ્રયોગ કરવાથી વ્યક્તિ વધારે બળવાન થાય છે.

—એક વર્ષાભ્યાસરશાત્ જાયતે બલવત્તરઃ ૧૨૪
હરડેના ચૂર્ણનું અનુપાન ચાકુ રાખીને એક વર્ષના અભ્યાસથી શિવામ્બુસાધક વધુ બળવાન બની જાય છે.

—આર વરસ સુધી ઉપલેટ(કકડ)ના અનુમાનથી શિવામ્બુનું સેવન કરવાથી હાથી જેટલું બળ મળે છે. (શ્લોક ૨૬)

—શુદ્ધગંધક અને અભ્રકના અનુમાનથી સાધક બળવાન થાય છે. (શ્લોક ૨૮-૨૯)

—પથોભક્ષઃ સપ્તવર્ષ નિત્યં પાનં શિવામ્બુનઃ
કરોતિ સતતં રોગનાશનં બલપુષ્ટિકૃત ૧૩૮
જે વ્યક્તિ સાત વર્ષ સુધી રોજ દુગ્ધાહારી રહીને નિયમિત શિવામ્બુનું પાન કરે છે તેના રોગો મટી જાય છે અને તેનું બળ અને પુષ્ટિ વધે છે.

—પ્રાતઃ શિવામ્બુપાનેન નિર્ગુણ્ડીપયલક્ષણાત્ ।
જાયતે બળવાન્ યોગી દીર્ઘદાનિઃ કૃતાર્થકઃ ૧૪૨
જે સાધક પ્રાતઃકાળે શિવામ્બુપાન કરીને ઉપર નગોડનાં
પાન ખાય છે તે બળવાન બને છે.

—સર્વદા પૂર્ણિતં વિશ્વોષધં યોગીશ્ચિરો પિબતઃ ।
પશ્ચાન્નિશ્ચિવામ્બુપાયી ચ મહાબલં પરાક્રમઃ ૧૫૮
જે સાધક હમેશાં સૂંઠનું ચૂર્ણ ખાઈને ઉપર શિવામ્બુ
પીએ છે તે મહા બળવાન અને પરાક્રમી થઈ જાય છે.

—મહોષધં મહાદેવિ ! મધુરત્રય મિશ્રિતમ્ ।
સનિર્ગુણ્ડીપત્રરસં પિબેન્નિશ્ચિવજલાન્વિતમ્ ૧૬૩
એક માસેન દેવિશિ ! દહાંગોડમિત વિક્રમઃ ।
હે મહાદેવી ! ત્રણેય મધુર પદાર્થો (મધ, સાકર, ઘી)
મેળવીને સૂંઠનું ચૂર્ણ અને નગોડના પાનનો રસ મહોષધ
(શિવામ્બુ) મેળવીને પીવામાં આવે તો એક મહિનાના
પ્રયોગથી બધાં અંગો મજબૂત થઈ જાય છે અને પુષ્કળ
બળ મળે છે.

—નસ્યં પ્રાતઃ પ્રકુરુતે યોગી દેવી ! શિવામ્બુનાઃ ।
કકરૈગાઃ વિનશ્યન્તિ વાતરોગો સપૈત્તિકાઃ ૧૮૫
જ્વલજ્જઠરવત્તિઃ સ્યાદ્દતિકાયખલોડખલ્લઃ ।

હે દેવી ! જે યોગી સવારે શિવામ્બુનું નસ્ય લે અથવા
નાશ્ત્રી પીએ તેના કકર-વાત-પિત્તજન્ય રોગો દૂર થાય
છે. તેના જઠરાગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે અને તે નિર્બળ

હોય તો પણ અતિ બળવાન બની જાય છે.

—શિશિર ઋતુમાં લીંડીપીપર, સૂંઠ અને હરડેનું ચૂર્ણ સમાનભાગે ખાઈને ઉપર શિવામ્બુ પીએ છે તેને હાથીના જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય છે.—(શ્લોક ૧૦૨-૨૦૩)

શિવામ્બુ બદ્ય હોવાથી તાપ, ઠંડી, થાક અને વૃક્ષાવસ્થામાં આવેલી નબળાઈ દૂર કરી તાજગી અને ઉત્સાહ આપે છે.

વૈદ્ય શ્રી મગનલાલ સલારિયા પોતાના દરદીઓનાં ઓપરેશન કરતાં પહેલાં હૃદયબદ્ય દ્રવ્ય રૂપે સ્વમૂત્ર પાતાં. પોતાની ૪૫ વર્ષની ઉંમરે સન્ ૧૯૫૮માં ઓપેન્ડિક્સનું ઓપરેશન કરેલું તેમાં તે કરતાં પહેલાં એક કલાકે એટ્રોપિન વગેરે ઇન્જેક્શનો આપવાને સ્થાને એક દરદી સ્ત્રીને તેનું પોતાનું શિવામ્બુ પિવરાવેલું. તેથી તેના હૃદયની ગતિમાં નિર્બળતા જણાઈ ન હતી. અને હૃદયનું આવશ્યક બળ જળવાઈ રહ્યું હતું. આ પદ્ધતિથી લગભગ વીશ જેટલાં ઓપરેશનો તેમણે કરેલાં. તેમાં ડાબા સ્તનમાં કેન્સર, ગળાની ગાંઠો. લાયપોમા, ભગંદર, કાકડા વગેરે મુખ્ય હતાં. તેમાં કોઈને નુકસાન થયું નહોતું.

આવી આયુર્વેદીય શસ્ત્રક્રિયા બદલે સરકાર તરફથી તેમને 'શલ્ય ચિકિત્સક' નું પ્રમાણપત્ર પણ મળેલ.

૫. રેચકમ : રેચક એટલે રેચ કરનાર. અથવા વિરેચક, લોકભાષામાં રેચકનો અર્થ થાય છે ઝાડા કરનાર, મળશુદ્ધિ કરનાર, ઉપરાંત આયુર્વેદમાં રેચકનો ખાસ અર્થ

થાય છે પિત્તવિરેચક, તે શિરોવિરેચન ગુણથી માથાના કફનું પણ રેચન કરે છે (-સુશ્રુત). શિવામ્બુનો મૂત્રલ ગુણ પણ મૂત્ર વિરેચક ગુણને કારણે ગોમૂત્ર વગેરે મૂત્રનો વિરેચન તરીકે કબ્જિયાત, પાંકુ, જળોદર, સોજા વગેરેમાં ઉપયોગ કરવાની પ્રથા ખૂબ પુરાણી અને પ્રચલિત છે. કહેવાય છે કે ગોમૂત્રને જેટલી વખત કપડાથી ગાળાયે તેટલા રેચ થાય છે. શિવામ્બુના પણ તે પ્રકારના અનુભવો કરવા જોઈએ. પાંકુ, કમળો, કબ્જિયાત, ઉદરરોગ, પુષ્કળ પિત્ત વગેરેમાં મૂત્રનું વિરેચન હિતાવહ બને છે. મારા એક ડોક્ટર મિત્ર જ્યારે જ્યારે શિવામ્બુનું સેવન કરે છે ત્યારે તેમને પુષ્કળ ઝાડા થઈ જાય છે, તે તેના રેચન ગુણથી જ. શિવામ્બુ પોતાના આ ગુણથી જૂની-નવી કબ્જિયાતને દૂર કરે છે.

યોગરત્નાકરે 'પિત્તરક્તકૃમિહરં રેચનં...' કહ્યું છે તો અષ્ટાંગ સંગ્રહમાં 'પિત્ત પ્રવૃદ્ધં ચ નિચર્યતિ' કહેલ છે, તેની મોટી માત્રામાં સેવન કરવામાં આવે તો વધી ગયેલા પિત્તને (રેચક ગુણથી) બહાર કાઢે છે.

નિધંદુકારોએ શિવામ્બુને '(પિત્ત વિરેચક' અથવા 'પિત્ત સંશોધક' પણ કહેલ છે.

*

૬. પાચનમ્-દીપનમ્ : રાજનિધંદુમાં 'નરાણાં તું ભવેત્ પાચનં દીપનં લઘુઃ । બધી જ જાતનાં

(સ્ત્રી-પુરુષ-બાળક સૌનાં) મૂત્ર પાચન કરાવનારાં અને ભૂખ લગાડનારાં છે.

શાલીગ્રામ નિઘંટુમાં અને હારિત સંહિતામાં પણ શિવામ્બુનો દીપન ગુણ દર્શાવ્યો છે. શિવામ્બુ કટુસ્કંધનું દ્રવ્ય હોવાથી તેમાં તીખો, ખારો, કડવો રસ અને ક્ષારીયતા હોવાથી, ઉષ્ણ-તીક્ષ્ણ હોવાથી, ઉષ્ણ વીર્ય અને કટુ વિપાકી હોવાથી પાચન-દીપન છે. તેનો પિત્તવર્ધક ગુણ પણ પાચકાગ્નિને વધારીને ભૂખ-પાચન વધારે છે. તેમાં યકૃતને ઉત્તેજિત કરવાનો ગુણ છે તેથી શિવામ્બુ સેવન કરનારને ખેત્રણ દિવસમાં જ સખત ભૂખ લાગવા માંડે છે અને જે ખાય છે તે પચી જાય છે. કેટલીક વ્યક્તિને તો એટલી બધી ભૂખ લાગે છે ને એટલું બધું પાચન થાય છે કે જીવનમાં ક્યારેય તેણે તેટલું ખાધું ન હોય! શ્રી નટવરલાલ માળવીએ 'મારો શિવામ્બુ પ્રયોગ'માં આ ગુણનું સરસ વર્ણન કર્યું છે.

*

૭. રસાયનમ્ : 'યદ્ જરાવ્યાધિનાશનં તદ્ રસાયનમ્'—જે ઘડપણ અને રોગનો નાશ કરે છે તે દ્રવ્યને રસાયન દ્રવ્ય કહેવાય છે. રસાયનનો સીધો અર્થ છે રસનું અચન. આખા શરીરને પોષણ આપતા કોષનું નવસર્જન કરતી રસ-રક્તાદિ દ્રવ ધાતુઓ આખા શરીરમાં સતત 'અચન કરે છે. રસાયન ગુણવાળું દ્રવ્ય રસના અચન એટલે રસના પરિભ્રમણને સતત અને

વ્યવસ્થિત ચાલુ જ રાખે છે. જેથી શરીરના પોષણમાં, નવા કોષ થવામાં કયાંય ખલેલ પહોંચતાં કે અવરોધ પેદા થતાં રોગ અને વૃક્ષ્ત્વ આવે છે જેને તે દૂર રાખે છે. 'રસ' શબ્દથી રસાદિ સાતેય ધાતુઓનો સમાવેશ કરી શકાય. આ સપ્ત ધાતુઓનું અયન (મેટાબોલિઝમ) બરાબર થયા કરે તો શરીરને પોષણ હમેશાં જળવાઈ રહેતાં વાયુ નથી વધતો. 'શીયંતે ક્ષરણાત શરીરમ્' ઘસાવાના સતત ગુણથી જે દિન-પ્રતિદિન ઘસાતું જાય છે, નાશ પામતું જાય છે તે શરીર' એવી જેની વ્યાખ્યા છે તે શરીરનો ક્ષય ન થતાં 'જેસે થે' રહે છે. રસાયન ગુણનો લાભ મળે તેને અંશરૂપે કેવળ ઘડપણ દૂર થાય છે એટલું જ નહીં તેને સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, મેધા, પ્રભા, કાન્તિ, ઉત્સાહ, બળ, સ્વર, જ્ઞાન, દષ્ટિ, વૃષ્ટ્યતા, આરોગ્ય, પ્રતિકાર શક્તિ, સાર્વિકતા, પ્રસન્નતા વગેરે પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિવામ્બુકલ્પમાં અમુક મહિના કે અમુક વર્ષ સુધી શિવામ્બુસેવન કરવાથી કે અમુક અનુપાન સાથે શિવામ્બુનું સેવન કરવાથી રસાયન ગુણ મળે છે તેવા અનેક શ્લોકો છે જેમાંના થોડાંક નમૂના રૂપે :

-શિવામ્બુ અમૃતં દિવ્યં જરારોગ વિનાશનમ્ ॥૯

શિવામ્બુ અમૃત સ્વરૂપ, દિવ્ય ગુણવાળું અને ઘડપણ તથા રોગોનો વિનાશ કરનારું (રસાયન) છે.

-હરીતકીભવં ચૂર્ણં ભક્ષયેતુ પ્રયોગતઃ ।

શિવામ્બુપાનકે કુર્યાન્નજરારોગ વિનાશમ્ ॥ ૨૪

હરડેનું ચૂર્ણ ખાઈને ઉપર શિવામ્બુ પીવાનો એક વર્ષ સુધી પ્રયોગ કરવાથી ઘડપણ અને રોગો વિનાશ થાય છે (એટલે કે રસાયન ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે.)

-મધૂકં ફલખીજં ચ ત્રિકલાસમભાગતઃ ।

ભક્ષયેદ્ નિશં તેન જ્વરરોગક્ષયં ભવેત્ ॥૩૫

જેમીમધ ('મધૂક'નો અર્થ બહેડાં પણ થાય છે.) અને ત્રિકલાનું ચૂર્ણ સમભાગે મેળવી રોજ રાત્રે લેવું (અને સવારે શિવામ્બુપાન કરવું) તેથી ઘડપણ અને રોગનો ક્ષય થાય છે. (રસાયન ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે.)

-શિવામ્બુ કલ્પની મોટા ભાગની ક્ષણશ્રુતિઓ રસાયન ગુણ રૂપે છે. જેમ કે દીર્ઘાયુષ્ય, આરોગ્ય, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, મેધા, પ્રજ્ઞા, સ્વર, કાન્તિ, બળ, વૃષ્યતા, વિશિષ્ટ શક્તિ વગેરે.

સ્વમૂત્રપ્રાશન કરનારા યોગીઓ સો-દોઢસો વર્ષ સુધી જીવી શકે છે એના ઉદાહરણો મિ. આર્મસ્ટ્રોગને પોતાના હિમાલયના પ્રવાસ દરમિયાન નજરે જેવાં મળ્યાં હતાં.

શિવામ્બુ કે ઠાઈપણુ રસાયન દ્રવ્યમાં રહેલો રસાયન ગુણ ત્યારે જ ક્ષણ આપે છે કે જ્યારે રસાયન ગુણ મેળવવાની લાયકાત હોય. ચરક સંહિતા (અધ્યાય ૧-૪, શ્લોક-૩૭)માં એ લાયકાત આ પ્રમાણે વર્ણવી છે :

યોગા હ્યાયુપ્રકર્ષર્થિ જ્વરરોગનિબહૃષ્ણાઃ ।

મનશરીર શુદ્ધતાં સિદ્ધ્યન્તિ પ્રયતાત્મનામ્ ॥

વૃદ્ધત્વ અને રોગોને દૂર કરનાર રસાયન યોગો પ્રયત્ન

કરવાથી એવી વ્યક્તિને સિદ્ધિ આપે છે કે જેનું મન અને શરીર શુદ્ધ હોય અને પોતાના મન ઉપર સંયમ હોય.

સંયમી લોકોને રસાયન પ્રયોગ સિદ્ધિ આપે છે તેવું જણાવતું એક આયુર્વેદીય સૂત્ર આ પ્રમાણે છે.

આમ્યાણામન્યકાર્યાણાં સિદ્ધયત્ય પ્રયતાત્મનામ્ ।

કાઈ પણ રસાયન પ્રયોગ ગૃહસ્થજીવનમાં કસાયેલા, બ્રહ્મચર્યનું પાલન નહીં કરનારા અને અસંયમી લોકોને સિદ્ધિ આપતો નથી.

અને એટલે શિવામ્બુ પ્રયોગ યોગી, સાધુ, સંન્યાસી કે બ્રહ્મચારીઓ વધારે કરતા. પણ જે સામાન્ય ગૃહસ્થ લોકોને રસાયન ગુણની વિશિષ્ટ સિદ્ધિ મેળવવાની જરૂર નથી કે ઇચ્છા પણ નથી હોતી તેઓ સામાન્ય કાયદો મેળવવા માટે પણ પોતાનાથી શક્ય તેટલા સંયમી રહીને સેવન કરી શકે. ગૃહસ્થી લોકો શિવામ્બુ પ્રયોગને લાયક નથી તેવો અર્થ અહીં કરવાનો નથી. તેમને ક્ષણ ઓછું મળે, વિશિષ્ટ ક્ષણ ન મળે તેવો અર્થ કરવાનો છે.

આયુર્વેદે ગાય, બકરી, હાથી વગેરે આઠ-દસ પ્રાણીનાં મૂત્રના ગુણ વર્ણવ્યા છે તેમાં કાઈને રસાયન ગુણવાળું કહેલ નથી. કેવળ એક માનવમૂત્રને જ રસાયન ગુણવાળું કહ્યું છે એનો અર્થ એ થયો કે બધાં જ મૂત્રમાં માનવ-મૂત્ર શ્રેષ્ઠ છે.

શિવામ્બુમાં રસાયન ગુણ હોવાનો શાસ્ત્રીય સંદર્ભ નોંધવો.

-કૈયદેવ નિઘંટુમાં (શ્લોક નંબર-૪૪૮)-

નરમૂત્રં ક્લુક્ષારં વિષઠ્ઠનં ચ રસાયનમ્ ।

કૈયદેવ નામના મહાવૈદ્ય ગુજરાતમાં થઈ ગયા. તેમણે ૧૪૫૦માં પોતાનું કૈયદેવ નિઘંટુ પ્રગટ કરેલું. કદાચ શિવામ્બુને 'રસાયન' ગુણુ તેમણે સર્વ પ્રથમ ગુજરાતીમાં ગ્રન્થસ્થ કર્યો હોય.

-મદનપાલ નિઘંટુમાં (શ્લોક નં. ૨૧૭)-

નરમૂત્રં ગરં હન્તિ સેવિતં સુરસાયનમ્ ।

માનવમૂત્ર વિષને હણે છે અને નિત્ય સેવન કરવાથી તે સુરસાયન (ઉત્તમ રસાયન) ગુણુ આપે છે.

ભાવપ્રકાશ નિઘંટુમાં 'તદ્ રસાયનમ્' શબ્દ છે તે. મદનપાલ નિઘંટુમાં સુરસાયનમ્.'

-ભાવપ્રકાશ નિઘંટુમાં (પૂર્વખંડ મૂત્રવર્ગ-૬)-

નરમૂત્રં ગરં હન્તિ સેવિતં તદ્ રસાયનમ્ ।

વૃદ્ધત્રી અને લઘુત્રી એમ આયુર્વેદના મુખ્ય છ ગ્રન્થોમાં ભાવપ્રકાશ સંહિતાનો સમાવેશ છે. સોળમી સદીમાં આ ગ્રન્થ લખાયો હતો.

આ ગ્રન્થમાં કેવળ ગોમૂત્ર અને નરમૂત્રના ગુણુ આપેલા છે તે ખતાવે છે કે ત્યારે નરમૂત્રને મહત્ત્વ મળેલું હતું.

-નિઘંટુ રત્નાકરમાં-

નરમૂત્રં રેચકં સ્થાત્ ક્ષારં ચોષ્ણું રસાયનમ્ ।

માનવમૂત્ર રેચક છે, ક્ષારીય છે, ગરમ છે અને રસાયન છે.

૦ શિવામ્બુ...રોગહરત્વની દૃષ્ટિએ—

આયુર્વેદના અનેક ગ્રંથોમાં સીધા અને આડકતરી રીતે અનેક રોગોને મટાડવાનો ઉલ્લેખ છે.

—કફજન્યરોગો : શિવામ્બુ કફદન છે તે વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ તેથી તે કફના ૨૦ જાતના રોગોને મટાડે છે. એટલે કે કાઈ પણ કફજન્ય રોગમાં શિવામ્બુ પણ નિઃસંકાય આપી શકાય.

—વાતજન્ય રોગો : શિવામ્બુને વાતદન પણ કહેલ છે તે પણ આપણે આગળ તપાસી લીધું. ૮૦ પ્રકારના વાયુના રોગોમાં પણ શિવામ્બુ નિર્ભયપણે વાપરી શકાય.

—પિત્તજન્ય રોગો : આગળ જોયું તેમ શિવામ્બુ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, ખારું તીપ્તુ વગેરે હોવાથી પિત્તવર્ધક છે. છતાં અનુભવે ઘણા પૈત્તિક રોગોને પણ તે મટાડે છે. મોટી માત્રામાં વિરેચનરૂપે શિવામ્બુ પીવાથી પિત્તનું વિરેચન થઈ પિત્ત બહાર નીકળી જાય છે. છતાં કેવળ પિત્તના ૪૦ રોગોમાં શિવામ્બુનો પ્રયોગ વિચારીને કે કાઈ જાણકારના માર્ગદર્શન હેઠળ કરવો. અને માફક ન આવે તો બંધ કરવો.

વાયુ-પિત્ત-કફના તમામ રોગોને મટાડવાનો ગુણ દર્શાવતો આ શિવામ્બુકથનો શ્લોક (૯૧-૯૨) ખાસ અહીં ઉલ્લેખનીય છે.

વસંતકાલે દેવેશિ ! ક્ષોદ્રયુક્તાં હરીતકીમ્ ।
 પ્રાશ્ય વિશ્વૌષધં તદ્વત્ પશ્ચાત્પાનં શિવામ્બુનઃ ।
 વિશતિઃ શ્લેષ્મરોગાણાં ચત્વારિશચ્ચ પૈત્તિકાઃ ॥
 અશીતિર્વાતબ્દન રોગાન્ નશ્યન્તે નાત્ર સંશયઃ ।

હે દેવી પાર્વતી ! વસંતઋતુમાં હરડે અને સૂંઠવું
 ચૂર્ણ સમભાગ લઈ (૨ થી ૪ ગ્રામ) મધમાં ચાટવું અને
 ઉપર શિવામ્બુ પીવું તેથી કફના ૨૦, પિત્તના ૪૦ અને
 વાયુના ૮૦ રોગો મટે છે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી.

—આમજન્ય રોગો : અગાઉ ચર્ચા થયા પ્રમાણે
 શિવામ્બુ આમદત્ત હોવાથી આમજન્ય બધા રોગોમાં ખૂબ
 જ માફક આવે છે. આયુર્વેદની સમજ પ્રમાણે આમ
 બધા જ રોગોનું મૂળ હોવાથી સામ અવસ્થાના વાયુ-
 પિત્ત-કફમાં શિવામ્બુ સારું પરિણામ આપે છે. આમનું
 પ્રમાણ વધુ હોય તેવા જૂના-જટિલ રોગોમાં લંઘન સાથે
 શિવામ્બુપ્રયોગ વધુ કામચાળ બને છે. કારણ કે લંઘન
 પણ નિરામીકરણ કરવા માટે ઉત્તમ સંશમન ક્રિયા છે.—
 લંઘનં પરં ઔષધમ્.

—વિષજન્ય રોગો : શિવામ્બુના વિષદન ગુણનું
 વર્ણન વધુમાં વધુ આયુર્વેદીય ગ્રન્થોમાં થયેલું છે. જે
 આ પ્રમાણે છે :

૧. સુશ્રુત સંહિતા (ભા. ૧, અ, ૪૫, શ્લો. ૨૨૮)
 ૨. સ. પૂર્વે હજારેક વર્ષે લખાયેલી સુશ્રુતસંહિતામાં
 'મૂત્રં માનુરં ચ વિપાપહમ્ ।-માનવમૂત્ર વિપનાશક

છે.' તેવું સવિશેષ કહેવાયેલું છે.

અહીં વિષને વિશાળ અર્થમાં લઈ શકાય, તે રીતે ગરવિષ (કૃત્રિમ ઝેર), દૂષીવિષ (શરીરમાં જૂનું થયેલું ઝેર), સ્થાવર વિષ (સોમલ, અક્ષીણ વગેરે), જાંગલ વિષ (સર્પ, વીંછી, હડકાયાનું વિષ વગેરે), આહાર વિષ, પ્રદૂષણજન્ય વિષ, હવામાં ભળેલ વિષ, પાણીમાં મળેલ વિષ વગેરેને માનવમૂત્ર મટાડે છે.

મૂત્રમાં હૃદય (હૃદયનું રક્ષણ કરનાર, હૃદયને બળ આપનાર) ગુણ હોવાથી જેને ઝેર ચડવાનું શરૂ થવું હોય તેને અથવા ઝેર ખાવામાં આવી જતાં કે તેને ડાંખ થતાં તુરત વિષનો પ્રતિકાર કરવા સઘ સ્વમૂત્ર પાઈ દેવાનું પણ સુશ્રુત સંહિતામાં કહેવામાં આવેલ છે.

૨. અષ્ટાંગ સંગ્રહ (વૃદ્ધ વાગ્ભટ) (સૂત્ર, મૂત્રવર્ગ ૬/૧૪૭) 'માનુષં મૂત્રં વિષાપહમ્' અથવા 'માનુષં તુ વિષાપહમ્'—માણસનું મૂત્ર વિષદન છે. આ ગ્રંથ પણ અતિ પુરાણો છે.

૩. ભાવપ્રકાશ (પૂર્વખંડ, મૂત્રવર્ગ, શ્લોક-૬) 'નરમૂત્રં ગરં હન્તિ'—નરમૂત્રં કૃત્રિમ ઝેરને મટાડે છે. અહીં ઝેરના ઘણા પ્રકારમાંથી કૃત્રિમ વિષ (ટોક્સિન્સ)ને ખાસ મટાડવાનો ગુણ દર્શાવ્યો છે. આજના યુગમાં આવા વિષનું પ્રમાણ વધારે છે અને તે કારણે રોગોનું પ્રમાણ પણ વધારે હોવાથી આજે તો શિવામ્બુ-સેવનનું મહત્ત્વ અનેકગણું વધુ સમજવું જોઈએ.

४. योगरत्नाकर-८६० (मूत्राष्टकम् श्लोक नं. ११)
मानुषं तु विषापहम्.
५. धन्वन्तरि निघंटु-(छट्टो वर्ग)
मानुषं तु विषापहम्.
६. कुयद्वेय निघंटु-(पानुं-४००)
नरमूत्रं कटु क्षारं विषहनं च रसायनम्.
७. शोढल निघंटु-(मूत्रवर्ग श्लो. ८६०)
मानुषं विषजित् मूत्रम्.
८. महनपाल निघंटु-(श्लोक नं. २१७)
नरमूत्रं गरं हन्ति...
(सावप्रकाश प्रमाणे न)
९. शालिग्राम निघंटु-
विषूयिका विषनाशकम्, मानुषं विषजित्...
१०. निघंटु रत्नाकर-
विषं च आमं कृमयस्तथा.
शिवाम्बु विष, आम तथा कृमिने मटाडे छे.
११. लैपण्य रत्नावलि-

आ ग्रन्थमां शिवाम्बुने 'विषवञ्जपात रस' नामना विषनाशक औषधना अनुपान तरीके शिवाम्बुने उपयोग करवानुं आ रीते कथ्यं छे. 'हुण्दर, टंकणु, णवन्त्री अने मोरथूथुंने समान सागे लर्छ पीसीने कुकडवेलना रसमां

ખરલ કરી ૧ ગ્રામની ગોળી બનાવવી આ ગોળી ૧ માત્રામાં ખવરાવી ઉપર બને તેટલું વધુ સ્વમૂત્ર પાવાથી મૃત્યુનાં મુખમાં ધકેલાઈ ગયેલા વિષાક્ર દરદીને બચાવી લે છે.

આવા શાસ્ત્રીય ગ્રન્થો ઉપરાંત તે પછી લખાયેલા અનેક ગ્રન્થોમાં વિષ ચિકિત્સાશ્પે શિવામ્બુનો આંતરબાહ્ય ઉપયોગ દર્શાવેલો છે. લોકોમાં પણ વારસાગત અનેક ઉપાયો છે. થોડાક નમૂનાઓ :

ગોમૂત્રૈર્નૃમૂત્રૈર્વા પુરાણેન ઘૃતેન વા ।

હરિદ્રાપાનમાત્રેણ વિષં હન્તિ ચરાચરમ્ ॥

‘ઋષીકેશ પંચાંગ’માંથી

માત્ર ગોમૂત્ર, માનવમૂત્ર, જૂનું ઘી કે હળદર પાવાથી ચર-અચર (જંગમ કે સ્થાવર) વિષ નાશ પામે છે.

રત્નેષ્મણુઃ કણ્ઠગૂથસ્ય વામાનામિકયા કૃતા ।

લેપા હન્યાત વિષં ઘોરં નૃમૂત્રસેચનં તથા ॥

માંમાંથી નીકળતા કકનો કે ડાબા હાથની ટચલી આંગળી પાસેની આંગળી વડે કાનમાંથી કાઢેલો મેલનો દંશ ઉપર લેપ કરવાથી અથવા દંશ ઉપર સ્વમૂત્ર કે માનવમૂત્રનું સિંચન કરવાથી (ધાર કરવાથી) ભયંકર ઝેર કિતરી બચે છે.

—ગીરના જંગલમાં રહેતા સાધુ-સન્યાસીઓ સર્પ-વિષમાં પોતે શિવામ્બુ પીએ છે અને અન્યને પીવાનું આંધે છે.

શિવામ્બુસેવન

—વાદી લોકો સર્પવિષ ઉતારવા માટે સ્વમૂત્ર પીએ છે ને રહે છે.

—સર્વત્ર અને ખાસ કરીને ભાલપ્રદેશમાં પશુઓને સર્પ કરડે ત્યારે ગાય કે બળદનું મૂત્ર પિવરાવે છે ને તેના પાટા બાંધે છે.

—સાપ સાથે યુદ્ધે ચડેલા નાળિયો ઘાયલ થાય ત્યારે પોતાનું મૂત્ર પીએ છે ને મૂત્રમાં આળે છે. તેથી તેને સર્પવિષની અસર થતી નથી અને સાપને મારી શકે છે.

—બાવચીને સાત દિવસ સુધી ગોમૂત્રની ભાવના આપી તેનું ચૂર્ણ કરી ૨-૨ ગ્રામ આપવાથી ઝેર ઊતરે છે. અહીં ગોમૂત્રને બદલે સ્વમૂત્ર કે કાઈપણ અન્ય નર-મૂત્ર ચાલે. પાતી વખતે ઔષધના અનુપાતમાં સ્વમૂત્ર જ પિવરાવવું.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિષની સારવાર આયુર્વેદના ગ્રન્થો અને તેના ઉપરથી પરંપરિત રીતે પ્રચલિત છે. તે પ્રમાણે વિષનો પ્રતિકાર કરવા માટે—વિષને ચડતું રોકવા માટે કે તેની કશી અસર જ શરીર પર ન થાય તે માટે પણ શિવામ્બુનો ઉપયોગ દર્શાવાયો છે. શિવામ્બુમાં વિષ-પ્રતિરોધક ગુણ સારા પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ. કારણ કે જે વ્યક્તિ લાંબો સમય શિવામ્બુનું સેવન કરે છે તેને સાપ, વીંછી કે અન્ય વિષ ચડતું જ નથી. શિવામ્બુકલ્પમાં આ ગુણનું વારંવાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

આધ્યતે નૈવં સર્પાદૈ વિષાદૈર્ન વિહિસ્યતે । ૨૧

શિવામ્બુપાનનો બાર વર્ષ સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે વ્યક્તિને સર્પ વગેરે ઝેરી જીવો કશી બાધા કરી શકતા નથી એટલે કે તેનું ઝેર તેને ચડતું નથી કે કોઈ પણ ઝેરી જંતુ કે ઝેર તેને મારી શકતું નથી.

કેવળ દંશજન્ય વિષ જ નહીં, પણ વધી ગયેલા અન્ય વિષો જેવા કે વાયુવિષ (વાયરસ), ઔષધવિષ, આહારવિષ, જળવિષ, કાળવિષ, અણુવિષ, આમવિષ, પ્રદૂષણવિષ વગેરે આજના યુગમાં ખુબ્બ વધી રહ્યાં છે ને રોગકારક બની રહ્યાં છે તેમાં શિવામ્બુ જેરદાર પ્રતિકાર શક્તિ આપી શકે તેમ છે.

—પામા (ખસ) : શિવામ્બુ ખસ અને તેમાંય તે રાત્રી ખસ મટાડવામાં સર્વોત્તમ ઔષધ છે, તેનો આંતરબાહ્ય ઉપયોગ કરવાથી આશ્ચર્યજનક પરિણામ બતાવે છે. અષ્ટાંગસંગ્રહમાં કેવળ ‘પામાહર’ કહેલ છે તો ભાવપ્રકાશમાં ‘રક્તપામાહર’ કહીને તે એક રોગને જ ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

—ચક્ષુરોગ (આંખના બધા જ રોગો) : હારિત સંહિતા, અષ્ટાંગ સંગ્રહ અને શાક્તિગ્રામ નિઘંટુમાં બધા જ નેત્રરોગ મટાડવા શિવામ્બુનો આંતરબાહ્ય ઉપયોગ કરવાનું વિધાન છે.

કૃમિ : અષ્ટાંગ સંગ્રહ, યોગરત્નાકર, અને નિઘંટુ રત્નાકરમાં શિવામ્બુનો કૃમિહરણ ગુણ કહ્યો છે.

—**મોહ :** મોહ એટલે મૂર્છા અથવા અતિ ભિંધ. શિવામ્બુ કક્ષ્ન હોવાથી અને સાત્ત્વિકતાથી તેને દૂર કરે છે. ઝેર ચડવાને કારણે થતા મોહમાં તેનું પાન અને નસ્ય એ કારણે હિતાવહ બને છે.

—**રક્તપિત્ત :** યોગરત્નાકરમાં શિવામ્બુને એક ગુણ રક્તપિત્ત મટાડનારો પણ કહ્યો છે. કટલાક તે શબ્દને 'પિત્ત રક્ત' અર્થ કરી પિત્તના અને રક્તના રોગોને શિવામ્બુ મટાડે છે તેમ કહે છે. રક્તપિત્ત એટલે શરીરના કોઈ પણ દ્વારમાંથી લોહી વહેવું. નસકોરી ફૂટી, દાંતમાંથી લોહી આવવું, મોં દ્વારા લોહીની ઊલટી થવી, લોહીના ઝાડા અને લોહીના પેશાબ થવો વગેરે રક્તપિત્તનાં લક્ષણો છે. શિવામ્બુ ગરમ હોવા છતાં આવા ગરમ રોગને પણ મટાડે છે તે તેની વિશેષતા છે.

—**રક્તદોષ :** રક્તદોષ એટલે લોહી બગડવું. લોહી બગડવાથી પણ ચામડીના રોગો, અરુચિ, શરીર કાળું પડવું, ઘેન રહેવું વગેરે થાય છે તેમાં શિવામ્બુને આંતર-બાહ્ય રૂપે યોગ્ય શકાય.

—**વ્રણ :** નિઘંટુ રત્નાકરમાં શિવામ્બુને વ્રણને મટાડનાર કહેલ છે.

—**ત્વચારોગો :** ચામડીના બધા રોગો એટલે કે કુષ્ઠ રોગોને મટાડવાનો સવિશેષ ગુણ શિવામ્બુમાં છે તે સર્વ વિદિત છે. ઘોળો કાઢ, ખંજવાળ, ખસ, દાદર, ખરબુ, ગૂમડાં, સોસયમીસ, ફેડડી, ખીલ, કરોળિયા વગેરેમાં

શિવામ્બુનો આંતર-બાહ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ. રાત્રી ખસમાં તે તે સર્વોત્તમ છે.

—ભૂતબાધા : વળગાડ, ગ્રહબાધા, ચેપીરોગો, જંતુ જન્ય રોગો, આજની ભાષામાં કહેવાતા વાયરસજન્ય રોગો, અતરવાલિનિવેષ વગેરેમાં પણ શિવામ્બુનો આંતર-બાહ્ય ઉપયોગ અજમાવવા જેવો છે. નિધંદુ રત્નાકરમાં આ ગુણ વર્ણવેલો છે.

—વિપૂચિકા (કોલેરા) : શાલિગ્રામ નિધંદુમાં શિવામ્બુને કોલેરાનો ઉપાય કહી તેને ઈમર્જન્સી ઔષધ તરીકે સ્થાપિત કરેલ છે. આડા-બિલ્ટીમાં પણ તે કારણે ઉપયોગી થઈ શકે.

*

૦ સર્વ મૂત્રના સામાન્ય ગુણ—

શાકાહારી અને પાણેલાં આઠ પ્રાણીનાં મૂત્રનું વર્ણન પ્રાયઃ આયુર્વેદીય તમામ ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલ છે. મૂત્રવર્ગને એક સમાન ગણી વિશેષ ગુણ ઉપરાંત સામાન્ય ગુણે! પણ આપવામાં આવેલા છે. ‘મહનપાલ નિધંદુ’માં તે એ બધાં જ મૂત્રના સામાન્ય ગુણની સાથે સાથે નરમૂત્ર (માનવમૂત્ર)ને પણ વર્ણવ્યું છે જેના શ્લોકો અતિ ઉપયોગી હોવાથી અહીં રજૂ કર્યા છે.

—મૂત્રં ગોનાગમહિષાહયજાવિખરોષ્ટ્રજમ્ ।

નરાણાં ચ ભવેત્સર્વં પાચનં દીપનં લઘુ ॥ ૨૦૦

લવણાનુરસં તિક્તં રુક્ષં સ્ત્રોતાવિશોધનમ્ ।

પિત્તજં કટુકં હૃદયં લેહિ વાતાનુલોમનઃ ॥ ૨૦૧

નિહિન્તિ વાતગુદમાર્શઃ શોકોદર કક્કિમીન ।

કુષ્ઠપાંકુગદાનાહવિષશૂલારુચિસ્તથા ॥ ૨૦૨

ગાય, હાથી, લેંસ, ઘોડા, બકરાં, ઘેટાં, ગધેડાં, ભિંટ અને મનુષ્ય એ બધાંનાં મૂત્ર અન્નનું પાચન કરાવનારાં, ભૂખ લગાડનારાં અને પચવામાં હળવાં છે. આ બધાં મૂત્ર અનુરક્ષમાં ખારાં, કડવાં, લૂખાં અને સ્ત્રોતોને ચોખ્ખાં કરનાર છે. તે પિત્ત કરનારાં, તીખાં, હૃદયને હિતકારી અથવા હૃદયને પ્રિય ગુણુવાળાં, મળનું કે દોષોનું ભેદન (તોડીને બહાર ધકેલવાના ગુણુવાળા) કરનારાં, તેમજ વાયુની ગતિને સવળી કરનારાં છે. આ બધાં જ મૂત્ર વાયુ (વાયુના બધા રોગો), ગોળો, હરસ, સોજ, ઉદરરોગ (જઘોદર, લીવર-ખરોળનો સોજો વગેરે અથવા બધા જ પેટના રોગો), કક્ક (કક્કના બધા રોગો), કૃમિ, કાઢ, પાંકુ, આનાહ(પેટ વાયુથી ફૂલવું), વિષ, શૂળ (બધી જ જાતના દુઃખાવા) તથા અરુચિનો પણ નાશ કરે છે.

આ ઉપરાંત ધન્વન્તરિ નિધંદુ, કૈયદેવ નિધંદુ, સોહલ નિધંદુ, અષ્ટાંગ સંગ્રહ, સુશ્રુત સંહિતા, અષ્ટાંગ હૃદય વગેરે ગ્રંથોમાં મૂત્રના સામાન્ય ગુણુ દર્શાવ્યા છે. તેમાં નીચેના રોગો મટાડવાનું કહેલ હોવાથી સામાન્ય મૂત્રમાં નરમૂત્રનો સમાવેશ થતો હોવાથી નીચેના રોગો પણ શિવામ્બુથી મટી શકે છે તેવો અર્થ કહી શકાય. તે આગળ કહેલા ઉપરાંત મદનપાલ નિધંદુમાં કહેલા સહિત નીચેના રોગો પણ શિવામ્બુથી મટી શકે છે.

૧. અરુચિ : અરુચિ અથવા અરોચક રોગમાં ભૂખ લાગતી નથી. શિવામ્બુ કફ્વન, તીપ્તુ, ખારુ, કડવુ, હળવુ, પાચન, દીપન, ભેદન, અનુલોમન, વિરેચન, રુચિકર, આમપાયક, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, વગેરે ગુણ-કર્મથી અરુચિ નામના રોગને મટાડે છે.

૨. આનાહ : આનાહ એટલે આક્રાને મળતો રોગ. તેમાં પીડા થયા વિના પેટ ફૂલેલું રહે છે. પેટમાં ગેસ ભરાય છે. શિવામ્બુ વાતવન, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અનુલોમન, વિરેચન, શોધન, ભેદન, પાચન અને ક્ષારીય હોવાથી આનાહને મટાડે છે.

૩. ગોળો (ગુદમ) : ઉપરોક્ત ગુણકર્મથી શિવામ્બુ ગોળાને પણ મટાડે છે.

૪. જઠરરોગ (ઉદરરોગ-પેટના રોગ) : જળોદર, ચક્રતોદર, પ્લીહોદર વગેરે ઉદરરોગને શિવામ્બુ મટાડે છે. ઉપરાંત પેટનાં એટલે કે આંતરડાનાં તમામ દર્દોમાં પણ તે વાપરી શકાય. ઉપર કહેલા ગુણથી તે પાચનતંત્રના તમામ રોગોમાં ઉપયોગી થઈ શકે.

૫. પાંડુ : પિત્તવિરેચક, શોથવન, પાચન, દીપન, શોધન, ભેદન, હૃદય, બલ્ય, તિક્ત વગેરે ગુણો અને રસોથી શિવામ્બુ પાંડુને મટાડે છે.

૬. મેદ : મેદ એટલે ચરબી વધવી વજન વધવું. શિવામ્બુ કફ્વન, કડવુ, તીપ્તુ, હળવુ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રક્ષ, રેચક, ક્ષારીય, ભેદન, શોધન વગેરે ગુણથી મેદને મટાડે છે.

૭. વધ્મ્ : વધ્મ્ એટલે વરાધ. વાતવ્ન, ક્ષ્વ્ન, અનુલોમન, શોધન, ભેદન, ખારું, ગરમ, તીક્ષ્ણ, આમ-પાયક, ક્ષારીય વગેરેથી વરાધ એટલે કે બાળકોની સસણી મટાડે છે.

૮. ચિત્ર : સફેદ દાગ અથવા ઘોળા કાઢ નામે ખૂબ જ વ્યાપક ચર્મરોગ પણ શિવામ્બુ સેવનથી મટી શકે તેમ કૈયદેવ નિધંતુ, અષ્ટાંગ સંગ્રહ અને શોભન નિધંતુનું કહેવું છે. તેનો આંતર-બાહ્ય ઉપયોગ કરી શકાય.

૯. શૂલ : શૂલ એટલે દુઃખાવો, પેઈન, શૂળ નીકળવું. સર્વાંગ, એકાંગ કે ઉપાંગમાં થોડો કે વધુ દુખાવો થાય તેને શૂલ કહેવાય છે. ('ન વાતેન વિના શૂલમ્-વાયુ વગર શૂળ નહીં') એ સૂત્ર અનુસાર શિવામ્બુમાં વાયુનાશક ગુણ હોવાથી તે શૂળને મટાડે છે. પીવાથી અને ગરમ અભ્યંગ, સેચન, ઉપનાહ વગેરેથી. શિરઃશૂળ, કર્ણશૂળ, દ્રષ્ટાશૂળ, ઉરઃશૂળ, હૃદયશૂળ, સાંધિશૂળ, કટિશૂળ, પિંડીશૂળ, સ્નાયુ-શૂળ, અસ્થિશૂળ વગેરે બધી જ જાતના દુખાવામાં શિવામ્બુ વાતવ્ન, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, ખારું, ક્ષારીય, અનુલોમન, બદ્ય, હૃદ્ય, ભેદન, શોધન, આમપાયક, સ્રોતો વિશોધન વગેરે ગુણથી પરિણામદાયી બને છે.

૧૦. સોળ : શોથ એટલે કે સોળના મુખ્ય બે પ્રકાર ક્ષ્મ શોથ અને વાતજ શોથ શિવામ્બુથી ખાસ મટે છે. મૂત્રવિરેચક, ભેદન, શોધન, અનુલોમન, સ્રોતોવિશોધન, ક્ષ્વ્ન, વાતવ્ન, તીખુ, ગરમ, તીક્ષ્ણ, લઘુ, આમવ્ન વગેરે

ગુણથી સોજા મટાડે છે. બાહ્ય ઉપચાર રૂપે શિવામ્બુનાં પોતાં મૂકી શકાય. પિત્તજન્ય સોજામાં પણ મોટી માત્રામાં પિવરાવવાથી પિત્તનું વિરચન થતાં તેમજ મૂત્રલ ગુણથી ઉપયોગી થાય છે.

૧૧. હરસ : અર્શ-હરસ-મસા (પાર્થલસ)ના બધા પ્રકારમાં શિવામ્બુ પરિણામદાયી છે. કારણ કે શિવામ્બુ હરસનાં કારણોને દૂર કરે છે. તે પાચન, દીપન, અનુલોમન, વાતધન, કફધન, ક્ષારીય, શોધન, ભેદન વગેરે ગુણોથી તેમાં સહાયક બને છે.

આગળ શિવામ્બુના ગુણકર્મમાં મૂત્રના સામાન્ય ગુણમાંથી લીધેલા ચાર કર્મ ખાસ મહત્વના છે જેની વિગત આ પ્રમાણે છે.

૧. ભેદન : ધનવન્તરિ નિધંદુમાં મૂત્રનો સામાન્ય ગુણ ભેદન છે, જે શિવામ્બુમાં પણ ગણાવી શકાય. ભેદન એટલે મળનું ભેદન કરનાર. મળનો અર્થ પુરીષ પણ થાય અને શારીરિક અન્ય મળો પણ થઈ શકે. જૂની કબજિયાત કે દૂષિત થઈને ચોંટલા દોષો-દૂષ્યોનું પણ શિવામ્બુ ભેદન કરી શકે છે.

૨. વાતાનુલોમન : વાયુનું અનુલોમન કરવાનો ગુણ મહત્વનો ગણાય. કારણ કે આખા શરીરમાં અનુલોમન (સવળો) વાયુ જ આરોગ્યપ્રદ છે. તેનાથી ઊલટો પ્રતિલોમ (અવળો) વાયુ રોગકર, દુઃખકર અને શૂળકર છે. દરેક જાતના શૂળ, આનાહ, ગુલ્મ, હરસ વગેરે રોગો આ ગુણથી મટાડવા સરળ બને છે.

૩. શોધન : ધન્વન્તરિ નિધંદુ અને સુશ્રુતમાં મૂત્રનો સામાન્ય ગુણ શોધન હોવાથી શિવામ્બુના શોધન ગુણનો અર્થ મળશુદ્ધિ કરે તો થાય જ, તે ઉપરાંત વાત-પિત્ત-કફ દોષોની અશુદ્ધિ તેમજ ત્વચા, રક્ત, શુક્ર વગેરે ધાતુની અશુદ્ધિ દૂર કરે છે. પંચકર્મની જેમ શિવામ્બુસેવન દેહશુદ્ધિ કરી આરોગ્ય જાળવી રાખે છે અને હઠિલા રોગ દૂર કરે છે. તે શિરોવિરેચન પણ છે.

૪. હૃદય : હૃદય એટલે હૃદયને હિતકારી અથવા હૃદયને પ્રિય. ધન્વન્તરિ નિધંદુ અને કૈયદેવ નિધંદુમાં મૂત્રનો સામાન્ય ગુણ હૃદય કલ્પો હોવાથી શિવામ્બુ પણ હૃદય છે. શિવામ્બુ રસાયન, બલ્ય, અનુલોમન વગેરે ગુણથી હૃદય છે.

૫. સ્ત્રોતોવિશોધન : શરીરના અનેક સ્ત્રોતોમાં અશુદ્ધિ આવવાથી મોટા ભાગના રોગો થતા હોય છે. તે શુદ્ધ થતાં આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. શિવામ્બુ પિત્તકર, ખારું ક્ષારીય, તીપ્તુ, કડવું, ઉષ્ણ તીક્ષ્ણ, શિરોવિરેચન, અનુલોમન, શોધન, ભેદન, કટુવિપાકી, રચક, આમપાયક, પાયન, શોથન્ન વગેરે ગુણથી સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોને સાફ કરે છે.

*

૦ શિવામ્બુ...ઔષધયોજના રૂપે—

આયુર્વેદના અનેક ગ્રંથોમાં ગોમૂત્ર, બકરીનું મૂત્ર વગેરેનો તે ઔષધો બનાવવામાં વ્યાપક ઉપયોગ કરવામાં

આવેલો છે. ઉપરાંત માનવમૂત્રનો પણ કયાંક કયાંક ઉપયોગ થયો છે.

—શારંગધર સંહિતામાં :

નરમૂત્રે તુ ગોમૂત્રે સપ્તાહં રસકં ક્ષિપેત ।

દોલાયત્રેણુ શુદ્ધિઃ સ્યાત તતઃ કાર્યેષુ યોજ્યેત ॥

આપરિયા(રસક)ને દોલાયત્રમાં શિવામ્બુ યા ગોમૂત્રમાં નાખી સાત દિવસ તપાવવાથી તે શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ રીતે શુદ્ધ થયેલું આપરિયું બધાં કાર્ય (ઔષધો બનાવવા) માટે યોજવું.

—યોગરત્નાકરમાં :

આ માન્ય ગ્રન્થના રસ પ્રકરણમાં લઘુ માલિની (માલતી) વસંતના બે પાકમાં પણ શિવામ્બુનો આ પ્રમાણે ઉપયોગ થયો છે.

(૧) પાક બીજે

નરામ્બુમધ્યે રસકસ્ય ચૂર્ણં

દિનાનિ સપ્ત ત્રિગુણાનિ પૂર્વન ।

ઘૃત્વાતપે શોષિતમેતદેવ

નૃવારિ જ્વલ્લં ભવતીતિ યાવત ॥

આપરિયાના ચૂર્ણને માનવમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ સુધી સૂર્યના તાપમાં સૂકાઈ જાય ત્યાં સુધી રાખવું.

(૨) પાક ત્રીજે

અર્પરં માતૃષે મૂત્રે સ્થિતં ઘસ્રત્રિસપ્તકમ ।

શુદ્ધ આપરિયાને માનવમૂત્રમાં ત્રણ સપ્તાહ સુધી ડૂબાડી રાખીને ખરલ કરવું.

હીરાની ભસ્મ બનાવવા માટે તેને માનવમૂત્રની ૧૦૦ ભાવના આપવામાં આવે છે. અનેક રોગને મટાડનાર આ હીરક ભસ્મ 'કેન્સરનું' અગ્રતમ ઔષધ મનાયેલ છે.

*

૦ શિવામ્બુ...ચિકિત્સાકર્મરૂપે—

આયુર્વેદ રોગો મટાડવા માટે ઔષધયોજના, પથ્યપાલન વગેરેની સાથે આવશ્યકતા હોય ત્યાં પંચકર્મ ઉપરાંત ખીજી કેટલીક ક્રિયા કરવાનું પણ કહેલ છે.

અષ્ટાંગ સંગ્રહ, કૈયદેવ નિઘંટુ (શ્લોક-૪૨૭) સોઢલ નિઘંટુ (શ્લોક-૮૮૨) વગેરેમાં શમન અને શોધન ક્રિયા રૂપે યોજેલ છે, તેના રસાયન કર્મની વાત તો આપણે આગળ કહી ગયા.

કર્ષેત્પિત્તમધોમાર્ગં યુક્તં સેકોપનાહયો ।

વિરેકાસ્થાપન સ્વેદ લેપોદ્વર્તન કર્મસુ ॥૪૨

—કૈયદેવ નિઘંટુ

શિવામ્બુ પિત્તનું અધોમાર્ગથી (મળમાર્ગથી) વિરેચન કરે છે. ઉપરાંત તે સેક (રેડવું-સિંચન કરવું), ઉપનાહ (પોટિસ), વિરેચન (મળ-મૂત્રનું વિરેચન અને શિરો-વિરેચન), આસ્થાપન (બસ્તિ), સ્વેદન (શેક આપવો), પ્રલેપન તથા ઉદ્વર્તન (શરીરે ચૂર્ણ સાથે ઝાળવું) વગેરે કર્મોમાં ઉપયોગી થાય છે.

नीयेनां सूत्राणां पण्यु लगलग उपर प्रभाषेण
कहेवानुं छे.

विरकास्थापनाक्षेप स्त्रेदाद्विषु तु कर्मसु ॥८८२

-सोढल निधं दु

विरकास्थापनाक्षेप स्त्रेदाद्विषु च पूजितम् ।

-अष्टांग संग्रह

६ आयुर्वेदमां शिवाभ्यु-गुणु सारांश

- रसः : कटुक रसं (तीक्ष्ण वर्ग) ... चरक.
शिरावियन (माथानो कश्चि कानार द्रव्य) ... सुश्रुत.
- रसः : पारुं, कडुं, तीक्ष्णं, थोडुं मधुर.
- गुणः : उष्ण, तीक्ष्ण, लघु, रक्ष.
- वीर्यः : उष्ण.
- विपाकः : कटु (पत्रे त्वारे तीक्ष्णं), (मधुर पत्रे हार्ध शक).
○ दोषघ्नता : कश्चातनाशक.
 - पित्तवर्धक.
 - पित्तविरेचक, पित्तसंशोधक, पित्तशामक,
 - त्रिदोषशामक होवानी शक्यता.
- कर्मः : -रेचक, विरेचक, पित्तविरेचक
 - आमपायक, आमनाशक
 - पायन
 - हीपन
 - शोधन
 - लेहन
 - वातानुलोमन
 - स्रोतोविशोधन
 - रसायन
 - प्लव्य
 - रुचिकर
 - हृद्य
 - क्षारीय

- ० रोगजनता: -कृष्णन्य रोगो
 -वातन्य रोगो
 -आमन्य रोगो
 -यम^० रोगो
 (सविशेष रक्तपामा)
 -नेत्ररोगो
 -उदररोगो
 -अरुचिं
 -आनाडु
 -कृमि
 -गुल्म
 -पांडु
 -भूतभाधा (अतत्त्वाभिनिवेश)
 -मेढ (यरणी वधवी)
 -मोड (भूयर्छा)
 -रक्तदोष
 -रक्तपित्त
 -प्रणु (धा)
 -वध्म^० (वराध)
 -विष
 -श्वित्र (घाणो डाड)
 -शूल
 -सोण
 -डरस

